

נחמה צוקרמן

סיפור משפחה אחת

נחמה צוקרמן

סיפור משפחה אחת

ליל 3/8
אזינא
ה'תש"ס
נחמה צוקרמן

12.7.1990, הל - אזינא.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

סדר צילום והדפסה — "משלט" בע"מ
איורים, עטיפה ודיאגרמות השושלת
ע"י אברשה סדובסקי
מרץ 1990

הקדמה

ברצוני להביע את תודתי לכל אלה אשר עדכנו אותי בפרטי תולדות משפחתי. במיוחד ברצוני לציין את תרומתם של בת דודתי, לאה חייט, ובן דודי אברשה סדובסקי.

תודה לבן דודי, פרופ' אליהו סדובסקי, אשר עודד אותי לכתיבה. לחברתי חילקה בוסל (בורישנסקי) אשר הקדישה ערכים רבים בספרה על משפחתי בימי השואה, בהיותה עדה לאירועים.

כמו־כן הנני מזכירה בתודה את קרובתי הצעירה, מיכל זמיר ואת חברתי חוה איש־הורוביץ שעזרו לי ביעוץ ובסיגנון הספר. כל השגיאות על אחריותי.

פתח דבר

בני משפחה וקרובים בקשו שאספר להם על קורות משפחתנו בגולה, ברוסיה ובפולין.

בתקופה זו של חיפוש שורשים, כאשר אבדו עקבות רבים מבני המשפחה במערכולת השואה הגדולה, חשוב לכולנו שלא יאבד זכר דורות עברו; שילדינו יכירו את אורחות חייהם של אבות אבותיהם ויכבדו את זכרם.

קשה לי לדייק במסירת עובדות ובתעוד ארועים שהתרחשו לפני שנים רבות וחלקם ידועים לי רק מפי השמועה. עוד יותר קשה לכתוב סיפור אובייקטיבי על נושא שמעורבים בו רגשות עזים וגעגועים לאלה שאינם עוד בין החיים. שלובות בסיפור כרונולוגיה עם אסוציאציות לסירוגין והוא לוקה בפערים רבים. את הזכרונות הרדומים זה עשרות שנים ניסיתי לאמת ככל שיכולתי.

הבלטתי את הרקע החברתי והארועים ההיסטוריים כי הם קבעו את צורת החיים ואת צורת המוות של בני משפחתי, כמו של שאר תושבי היהודים של האזור בו נולדתי וגדלתי.

אם מעורבים בסיפור פרטים אוטוביוגרפיים הרי שהובאו משום שיש בכוחם לתאר חייה של צעירה יהודיה בגולה בתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה. הספור היה יכול להיות סיפורן של צעירות יהודיות רבות אחרות.

ט"ז אדר

רקע כללי

משפחתי, כמוה כרבות אחרות, בערים ובעיירות של פולין, לא היו בה מנהיגים דגולים או אנשי רוח מפורסמים, אבל הם לא היו כאותם יהודים המתוארים בספרות של התקופה כטיפוסים גלויים.

היו ביניהם עשירים אך היו גם קשי יום. היו תלמידי חכמים, אך גם אנשי מעשה הרחוקים מענייני רוח. ועם זאת ככולם פיעמה רוח של קירבה וסולידריות וכולם התגאו במשפחתם וביהדותם.

מוצא משפחתנו מצד אבי ואמי כאחד היה מאותו אזור שכונה בימי רוסיה הצארית בשם "תחום המושב", שרק בו הירשו השלטונות הרוסיים ליהודים להתיישב; האיזור שבין פולין, ליטא ורוסיה.

המקום ידע אדונים רבים. עד מלחמת העולם הראשונה שלטה בו רוסיה הצארית. בתקופת מלחמת עולם ראשונה היה זה שטח כיבוש גרמני. מ־1920 עד 1939 היה האיזור חלק ממדינת פולין העצמאית. לאחר מכן עברה עליו שנה וחצי של שלטון רוסי סובייטי. ב־1941 פלשו אליו צבאות גרמניה הנאצית והם שלטו בו עד 1944, עד שחרורו בידי הצבא האדום. היום הוא אחד המחוזות של הרפובליקה הביילורוסית (ביילורוסיה פירוש – רוסיה הלבנה), חלק מברית המועצות.

ברנוביץ', עיר מגוריהם של הורי, שוכנת בביילורוסיה המערבית. בתקופת השלטון הפולני רבות נשאלתי "את מפולניה?" – "לא בדיוק". "את מרוסיה?" – "לא בדיוק". "אז מאיפה את?". למרבה הפלא, לא נחשבו יהודי המקום לא ליהודים פולנים ולא לרוסים, אף כי רוסיה ופולין שלטו בחבל ארץ זה, חליפות, במשך מאות שנים. היהודים תושבי האיזור כונו דווקא "ליטאים" או "ליטוואקס" והטעם לכך הוא היסטורי. בימי הביניים שלטו בו נסיכים ואצילים ליטאים. שלטונם הותיר שמות של ערים כמו ברסט-ליטובסק, (בעברית, בריסק-דליטא) או את הכינוי העברי של וילנה – "ירושלים דליטא". ואגב גם הפולנים קראו לחבל ארץ זה "ליטא".

אדם מיצקביץ, גדול משוררי פולין, יליד כפר ליד נובוגרודק, בימים ההם עיר המחוז של ברנוביץ, בפואמה המפורסמת שלו, "פאן טדיאוש" כותב: "ליטא מולדתי"... וכן פילסודסקי, גיבורה הלאומי של פולין, היה ממוצא "ליטאי".

בין השנים 1939 – 1920 בפולין העצמאית, נחלקו היהודים לשלוש קבוצות עיקריות, לפי חלוקתה בעבר של פולין בין גרמניה, אוסטריה ורוסיה הצארית. האחת – של היהודים "פולנים" – תושבי מערב פולין. מרכזי האוכלוסיה שלהם היו בוורשה ולודג'.

השניה – של יהודים "גליצאים" תושבי גליציה, בעבר אוסטריה, השוכנת בדרום פולין ומרכזיה הם הערים לבוב – במזרח וקרקוב במערב, והשלישית יהודים "ליטאים" – שבמרכזם הוא וילנה ובריסק. לאלה השתייכנו אנו.

המבטא ביידיש הוילנאית היה שונה מזה שבשאר האזורים והוא נחשב למבטא הקלאסי של השפה. היינו גאים ביידיש שלנו, שפת "עמך" עסיסית וגם שפת הספרות היידית הקלאסית.

אמי — מוצאה מן העיר הומל, שבביילורוסיה המזרחית. הומל, עיר ואם בישראל. כבר במאות ה-16 וה-17 התיישבו בה יהודים. במאה ה-17 הם היו קרבנות לפרעות הקוזקים של חמלניצקי ומאז ידע יישובה היהודי של הומל מעלות ומורדות, תקופות של פוגרומים וחורבן (1903, 1906, 1913) שנתחלפו בתקופות של שלווה ושגשוג. משנת 1920 חצה מסך הברזל בין הומל לברנוביץ' עירו של אבי, שם התיישבו הורי לאחר נישואיהם. הקשר עם משפחת אמי, שנותרה בהומל, היה מוגבל למכתבים זהירים ומרומזים מחמת הצנזורה. לא הכרתי את סבי וסבתי "הרוסים" כפי שקראנו להם וכן לא את דודי ודודתי שנשארו שם. מעולם לא ראיתי את בני משפחתי שם, לבד מאשר בתצלומים.

לעומת זאת, עם משפחת אבי בברנוביץ' היו קשרי יומיומיים והדוקים. הלא גדלתי בחצרו של סבי, מרדכי סדובסקי, ובחצר זו קשורים זכרונות ילדותי המוקדמים והעמוקים ביותר.

לאמי קשה היה להשלים עם הניתוק ממשפחתה ומן האווירה בה גדלה וחונכה. מאז הניתוק, היה נסוך עליה חוט של עצב ופסימיות.

שונה היתה העיר הומל מברנוביץ' "הצעירה" — עיר שקמה רק בשלהי המאה ה-19. הומל עיר עתיקה יחסית, נוסדה ב-1142 (חמש שנים לפני יסוד מוסקבה). על העיר שבה נולדה אמי הנני מצטטת קטעים משני ספריו של י"ל"ג כהנוביץ, ספרים שקבלתי מבתו הגב' שולה ברוידה.

1. "הומל" — הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ח.
2. "מהומל עד תל-אביב", ועד להוצאת מאמריו של י"ל"ג כהנוביץ ז"ל.

"הומל" ע"י י"ל"ג כהנוביץ

"לפנים עיר מחוז ואחרי המפכה הבולשביקית עיר פלך, משתרעת על מרומי השפה הימנית של נהר סוזש, הנופל אל תוך הדניפר. בזכות מצבה הגיאוגרפית הנאה, הכביש החוצה את העיר ועובר מפטרסבורג, דרך קייב לאודיסה ושני קווי מסילות ברזל, פרץ מסחרה בין ליטא ובין אוקראינה ורוסיה המרכזית ותהי הומל לעיר גדולה בחבל הצפוני-מערבי.

התקופה ההיסטורית של עיר זו מתחילה משנת 1142. חליפות ותמורות רבות עברו על עיר זו מידם של שבטים פראים, עובדי אלילים בראשית התיישבותם. מיסדה הקדמון היה "הומי" ושמו נקרא על העיר — "הומיה". במאה ה-10 נזכרת העיר ע"י כותבי הדורות בשם "הומיה" ואילו במאה ה-12, בהיותה תחת שלטון הפולנים ובהשפעת השפה הלטינית, שהיתה השפה הממלכתית הרשמית, שונה שמה ל"הומול", היא שמה עד היום הזה. היהודים משתמשים גם כיום בכתבי גיטין בשם "הומיה" וכך היא נזכרת גם בספר "יון המצולה" לרבי נתן הנובר.

בשנת 1537 עברה העיר למדינת ליטא.

בשנת 1648 נחרבה ע"י הקוזקים.

בשנת 1665 הוחזרה לפולין.

בשנת 1772 נספחה לרוסיה.

מבין חמדות העיר יש לציין במיוחד את הגן הנהדר של הנסיך פסקיביץ, הגן הרביעי

ביופיו בכל מדינת רוסיה. מלבד הגן הזה יש גן עירוני גדול במרכז העיר — גן "סקויר" ובו התיאטרון העירוני. בעיבורה של העיר גן ע"ש גוגול.

גן פסקיביץ מלא גשרים, ביתנים וסוכות למיניהם. מזרקות מים ופרחים. בשדרות אחדות של הגן מתנוססות לתפארת אנדרטאות שיש של גדולי רומא הקדמונים ודמויות מהמיתולוגיה היוונית. בתוך הגן מתנוסס לתפארת ארמון נהדר. על מרפסת אחת תלולה עומדת אנדרטה יצוקה מברונזה של פרש רוכב על סוסו האביר. זו האנדרטה של יוסף פוניאטובסקי, גיבורה הלאומי של פולין. (בשנת 1922 כשהשלימו השליטים הסובייטים עם הפולנים החזירו להם אנדרטה זו, שהועברה לוורשה).

רק במקרים מיוחדים היו מרשים לעשירים ונכבדים — אבל לא להמוני העם — להיכנס לגן הנהדר הזה. אחרי מהפכת פברואר 1917, נפתח הגן לכל ואחרי מהפכת אוקטובר 1917 הוסב שם הגן על שם לונצ'רסקי.

הישוב היהודי בהומל התחיל בשנת 1537, אחרי סיפוח רוסיה הלבנה למדינת ליטא. לפני מרד הקוזקים (1648) היתה בה עדה יהודית ניכרת. בגזרת ת"ח הגיע מספר הרוגי חמילניצקי בהומל, לפי דברי נ. הנובר ב"יון המצולה" לכמה אלפים, שנהרגו על קידוש השם.

לפי מפקד רשמי משנת 1897 נמנו בהומל כ־60.000 תושבים, ביניהם למעלה מ־20.000 יהודים. (שליש מתושבי העיר).

לפני המהפכה הבולשביקית היו בהומל 30 בתי כנסת. רוחו בה תעשיות רבות כמו: בתי חרושת לנסירת עצים, נייר, גפרורים, מתכת, כוהל, שמנים צבעים, בורסקאות וכדומה ורב היה מסחרה בצמר, פשתן, קנבוס, טקסטיל, נפט תבואות למיניהן, בקר ועופות.

הומל ריכזה בתוכה המוני צעירים יהודים, שמצאו בה את פרנסתם כפועלים פקידים מסחר גם צעירים שבאו אליה לשם לימוד והשתלמות. לפיכך מצאו התנועות הלאומיות והריבולוציוניות (הציונות, ה"בונד", ה"סד והס"ר) ברחוב היהודי בהומל כר נרחב לפעולותיהן.

אף כי הציונות היתה אסורה ברוסיה בתקופה ההיא ועינא בישא של הבולשת היתה קפדנית ביחוד בהומל הריבולוציונית והשלטונות המקומיים לא הבחינו בין "סיוניזם" ו"סוציאליזם" ורדפו את שניהם במידה שווה, לא נפסקה העבודה הציונית, אלא נמשכה במחתרת ביתר שאת וביתר עוז. נפילתו של ניקולאי השני וממשלתו בפברואר 1917 עוררה שמחה רבה והתלהבות עצומה בקרב יהודי רוסיה, שיצאו מעבדות לחרות ומאפלה לאור גדול. מעתה התעורר והלך וגבר הרגש הלאומי ושאיפה לחיים לאומיים שלמים ברשות עצמם על אדמת המולדת — ככל הגויים — בית ישראל!

על עצמו ומוצא משפחתו מספר י"ל"ג כהנוביץ בספרו: "מהומל עד תל-אביב".

עיירתו

"בעיירתו, הורביל, בפלך מינסק, גרו כמאתיים משפחות יהודיות. משפחות הכהנוביצ'ים מלאו את העיירה, בחינת "נוב עיר הכהנים". (כל הכהנוביצ'ים וגם לזר כהנוביץ, יד ימינו של סטאלין, בכלל זה, מוצאם מעיירה זו). משנזדמן לעיירה זו איזה

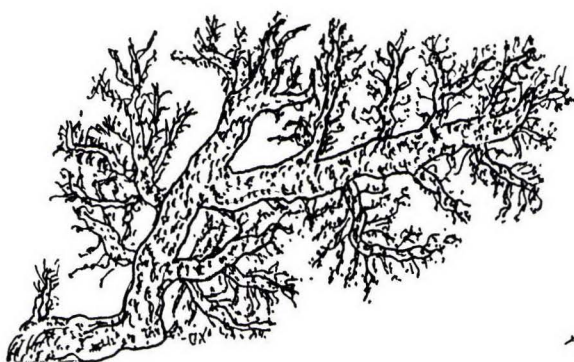
"לוי" או "ישראל" סימן שאיננו יליד העיירה אלא חתן או קרוב רחוק שבא לשם מחוצה לה. האוכלוסיה היהודית התפרנסה מסחר יערות, מחנוונות ומלאכה. רובה התפרנסה במישרין או בעקיפין מתנועת הרפסודות וספינות המשא שהפליגו מעל רמת הברזינה עד חופי שפלת הדניפר שברוסיה הדרומית.

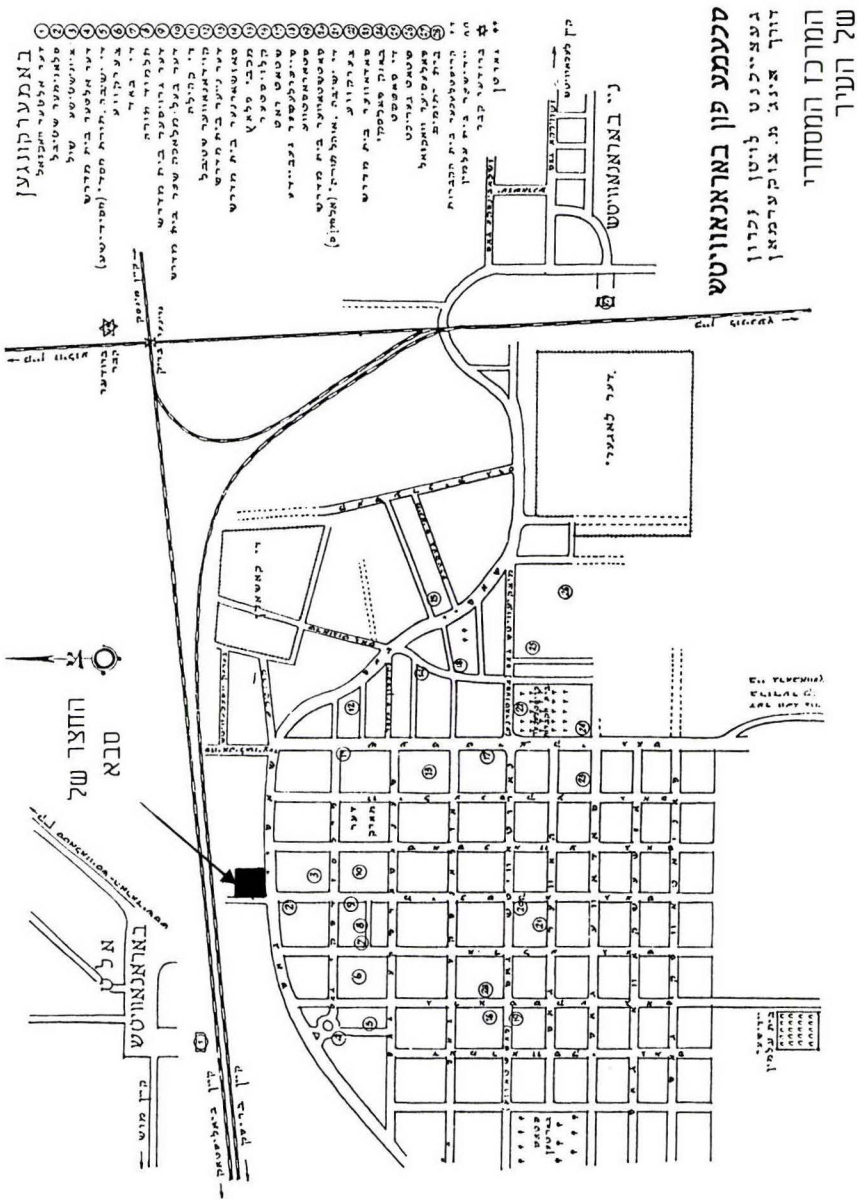
קבצנים בהורביל לא היו ולכל אחד, אפילו לעני, היה בית משלו, פרה או עז, תרנגולות וגם ירקות. והפרנסה המעטה היתה מספיקה לצרכיהם.

עזבתי את בית אבא בניגוד לרצונו והלכתי להומל, עיר מחוז, לשם השתלמות ולתכלית עמידה ברשות עצמי. הימים ימי הקונגרס הציוני הראשון, ימי תסיסה והתעוררות ברחוב היהודי, ימי כמיהה לתחייה לאומית ולגאולה. עבודתי הציונית והשפעתי על אחי הצעירים ברוחה עוררו עלי תרעומת מצד אבי, שהיה ירא שמים וחרד ולא הסכים לציונות החדישה, שבאה לדעתו לדחוק את רגלי האמונה המשיחית בישראל. לא כן אמי שהיתה לי פרקליט טוב ונאמן.

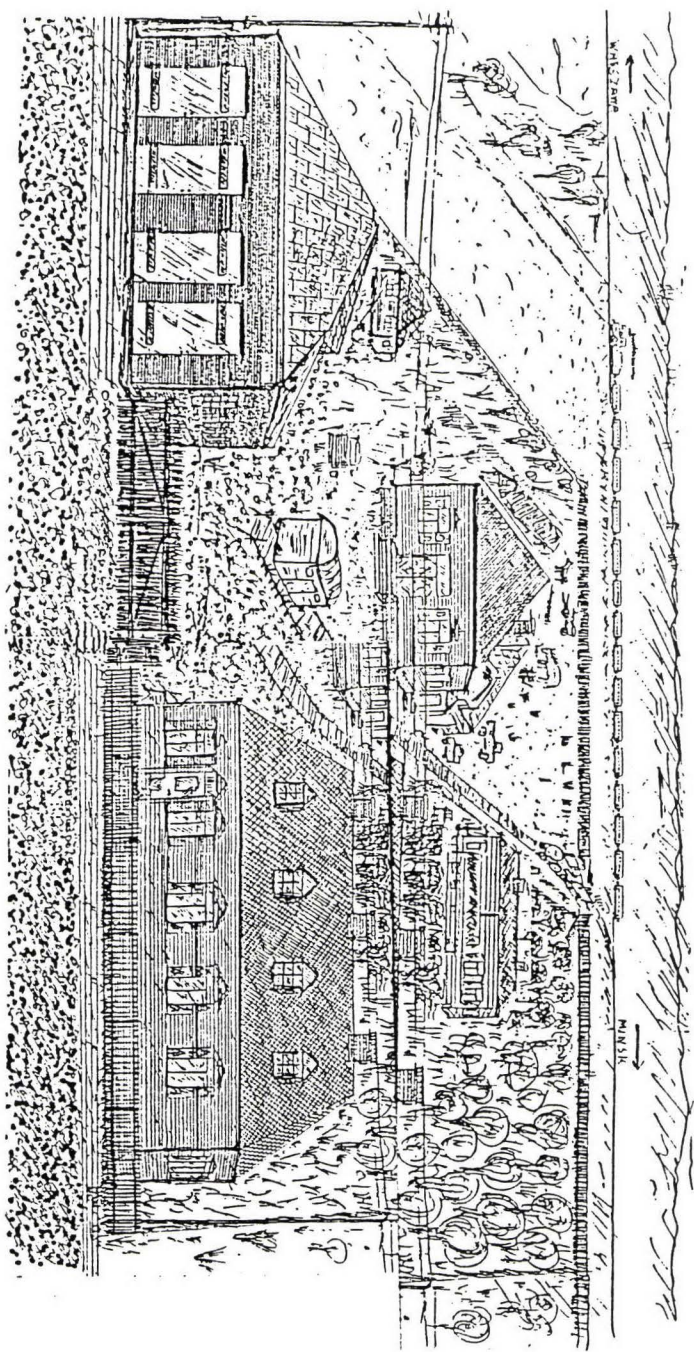
"ל"ג כהנוביץ עבר להומל ושם למד מלבד לימודי יהדות גם לימודים כלליים ותורת הנהלת פנקסים. רק פעם בשנה היה חוזר להורביל, כדי לבלות את חג הפסח בבית הוריו. התחיל לעבוד כפנקסן ראשי ב"הלואה וחסכון" לאומנים ורוכלים יהודים, שנוסדה בימים ההם. פרסומו בתור קואופרטור מומחה ובתור עסקן צבורי עלה וגדל.

כאביב שנת תרפ"ג עלה עם כל משפחתו לארץ.

של העיר
ומרכז המסחר
דורך איינע מ. צוקערמאן
געפיינט לויטן זכרון
סעמע פון באראנאוויטש

החצר של מנא סדובסקי
רד" שוטנברג 194

חלק א' — בית סבא

סבי, מרדכי סדובסקי, נולד בישוב קטן בשם סדוביץ', הסמוך לעיר סלוצק אשר בביילורוסיה, ממנו בא לו שם משפחתו. אביו של סבא, נקרא קלמן "דער סדוביצ'ער" כלומר — איש סדוביץ'. כאשר ציוו השלטונות הרוסים על היהודים לאמץ לעצמם שמות משפחה, שינה את שמו מסדוביצ'ער לסדובסקי. קלמן דער סדוביצ'ער עסק בחכירת אחוזות. פרנסתו היתה מצויה בשפע. הוא נודע כאיש נדיב. לעגלונים, כך סופר עליו, היה נוהג לשלשל רובל זהב דמי שירות.

הוא היה יהודי אדוק מאוד. יום אחד החליט לכתוב ספר תורה. בנה מקווה בחצר ביתו והיה טובל בה וכותב, טובל וכותב. מרוב טבילה וכתובה הזניח את פרנסתו ומשנפטר לא הוריש לילדיו דבר. הם היו צריכים להתחיל הכל מחדש. היו לו ולאשתו חסיה שני בנים — מרדכי ויעקב וכמה בנות שמהן רק שמה של אחת ידוע לי — הלא היא "הדודה לאה" (דורושינסקי).

הבנות האחרות נשארו בסלוצק, שהיתה משנת 1920 בתחום השלטון של רוסיה הסובייטית. אמנם שמעתי שסבא היה שולח חבילות מזון ולבוש לאחיותיו בסלוצק, אולם הקשר איתן היה רופף ועם הזמן נפסק כליל. אנחנו הילדים, לא ידענו עליהן ועל משפחותיהן מאומה וענף זה של המשפחה הלך ונשכח.

סבתי חנה-פייגה נולדה בעיירה הורודישץ', הסמוכה לעיר המחוז נובוגורודק, להוריה יעקב ומרים (מירל) קפלן.

השידוך בין השניים נערך בהיות סבא כבן עשרים. סבתא היתה בת גילו בערך ואולי אף מבוגרת ממנו בשנה. היא לא אהבה שיזכירו את גילה ואת העובדה שהיא מבוגרת מסבא. המחזותנים נפגשו פעמיים. בפגישתם הראשונה לא הוחלט דבר. רק כעבור שנה נפגשו שוב ואז הועמדה החופה. סבא היה אדם נאה, אם כי נמוך קומה. שערו שחור, עיניו שחורות, אפו נשרי. בצעירותו היה גבר חזק, בעל שרירים והתחרה עם בניו בהרמת משקולות וגלגלי עגלות כבדים. באופיו היה איש קשה ובלתי מתפשר. לא מסתיר את מורת רוחו מדברים שלא נראו לו.

סבתא היתה ניגוד גמור לסבא גם במראה החיצוני וגם באופיה. שיערה היה בהיר, עיניה כחולות, אפה סולד. בעלת אופי שקט. בשעה שסבא היה נוח לרגוז היתה היא מפשרת בין הניצים ומיישבת חילוקי דעות ברוב טאקט. היה בה שילוב של תבונה עם טוב לב.

לאחר החתונה התיישב הזוג בהורודישץ', עיירת מולדתה של סבתא ושם נולדו ילדיהם. הבן הבכור היה אבי, בנימין. למיטב ידיעתי הוא נולד בשנת 1887. אחריו נולדו חיים, אריה (לובה) ורבקה. רבקה היתה הצעירה בין הילדים, בת יחידה שכולם אהבו ופינקו. עוד בן נפטר בילדותו. בהורודישץ' עבד סבא כסוחר תבואה וקמח. על סף המאה העשרים, עברה המשפחה לברנוביץ'. בחצי השני של המאה ה-19 לא היתה ברנוביץ' אלא תחנת רכבת בין יערות. סביב התחנה היו כמה בתים, מזנון ובית הארחה, ששימש מקום מפגש לסוחרים. עם התפתחות מסילות הברזל הפכה התחנה לצומת דרכים ואוכלוסיתה גדלה בקצב מהיר. תחנת רכבת חדשה נבנתה וחיל

מצב רוסי הוצב בסמוך בקסרקטינים. חיל המצב סיפק תעסוקה לתושבים. יהודים החלו נוהרים מעיירות סמוכות אל העיר החדשה. מהם נתנו לצבא שירותים ומהם סיפקו סחורות. כמחצית התושבים היו יהודים וכמחציתם גויים, ביילורוסים, רוסיים ופולנים. הגויים היו פקידי ממשל ואנשי צבא. היהודים סוחרים, בעלי מלאכה, סוחרים עצים ובעלי מנסרות. עם גידול האוכלוסיה היהודית קמו מוסדות חינוך וציבור יהודים, בתי כנסת, בתי ספר, "חדרים" וקופות עזרה למיניהן.

היו מבקרים בעיר אישי ציבור יהודים וגדולי הסופרים היהודים כמו ביאליק ושלום-עליכם. בזיכרון בני העיר נחרט במיוחד ביקורו של שלום עליכם וזאת מסיבה מצערת שהסופר העממי האהוב חלה בעירנו ונשאר חדשיים מרותק למיטת חוליו, כשכל הישוב היהודי מתרגש ויוצא מגדרו כדי לטפל בו. הסיפור הוא שבזמן הרצאותיו בערים ועיירות רוסיה, ב-1908, הגיע לברנוביץ, ושם התמוטט בזמן הרצאה וחלה בדלקת ריאות. כל משפחתו, אשתו, בנותיו, חתנו, הסופר ברקוביץ, הגיעו לעיר ושהו בה זמן ממושך. אחת מבנותיו, לולה, אף החלה לתת שעורים פרטיים ונשארה בעיר למעלה משנה. הדוד אריה שבא לבית הוריו לחופשת קיץ, התיידד עם בני המשפחה. עם בנותיו נשאר בקשר מכתבים במשך שנים רבות. במאמר בספר "זכרון ברנוביץ" נאמר ששלום-עליכם היה מזכיר באהבה וגעגועים את העיר ואף כתב סיפור קצר בשם: "שתשרף תחנת (הרכבת) ברנוביץ (זאל ברענען די סטנציע ברנוביץ)". שם הסיפור לאו דווקא משקף אהדה לעיר.

בשנות ה-30 של המאה הנוכחית, שנים הזכורות לי היטב, היתה ברנוביץ עיר לא גדולה, אבל תוססת ומשגשגת. במקביל להתפתחותה נוצרה בה שכבה של אינטלגנציה יהודית. היו בה עשרות רופאים, רוקחים ועורכי דין יהודים.

שלא כמו בערים הגדולות התעשייתיות, שהיה בהן פרולטריון יהודי שחי בעוני ודוחק, לא זכורות לי תופעות מסוג זה בברנוביץ. הסביבה היתה חקלאית ועל כן המזון זול. לא הושם דגש רב על לבוש ובמקרים של מחלות או עוני נתקיימה בה עזרה וערכות הדדית.

ז'אן ז'אן

החצר של סבא

משהגיע סבא לברנוביץ, רכש שטח אדמה גדול ברחוב שוֹסֹבָה, (רחוב הכביש, כיום שונה שם הרחוב לרחוב בֶּרֶסֶט, בריסק), כי ברנוביץ סופחה למחוז ברסט. היה זה רחוב ארוך מאד שחצה את העיר וחיבר את שתי תחנות הרכבת, החדשה והישנה. במשך השנים נבנו לאורכו של הרחוב מספר מפעלים חשובים, כולם שייכים ליהודים. שתי שלוחות רכבת (אחת של סבא ואחת של משפחת ליפשיץ) שתי תחנות קמח, וכן שתי מנסרות ובית חרושת לשמן. אף על פי כן לא היה זה רחוב תעשייתי. בין המפעלים היו בתי מגורים, גינות פרחים וגני פרי. שדרת עצי ערמונים ועצי נוי. גם שתי הגימנסיות הממשלתיות, אחת של בנים והשניה של בנות היו באותו רחוב שוֹסֹבָה.

בראשית צעדיו בברנוביץ, בנה סבא בית קטן ובאר לידו. תחילתו היתה צנועה, אך לא עבר זמן רב וכבר ראה ברכה בעסקיו. סביב הבית הקטן בנה עוד בתים מעץ (חומר בנייה עיקרי בסביבה מיוערת זו). הבתים היו בני קומה אחת ובכל אחד מהם שתיים שלוש דירות להשכרה. סבא עצמו היה האדריכל והבנאי של הבתים. רק בית אחד היה בנוי מלבנים אדומות והיו בו חנויות ומחסנים. מאחורי הבתים היה גן של עצי פרי, תפוחי עץ, אגסים ודובדבנים. זה היה גן ענק המשתרע על פני דונמים ובו גם חלקות של תפוחי אדמה, ירקות, תות שדה ושאר גידולים חקלאיים לתצרוכת עצמית. שכנו מצד המחסנים היה ספר פולני, מנוול גדול. סבא טען לא אחת, שהוא גונב כלי עבודה ולפעמים גם חיות בית, מחצרו. המריבות נמשכו עד שעמד סבא ובנה גדר גבוהה מלבנים, תחת הגדר הרגילה שהיתה נמוכה, עשויה עץ. לאחר מכן פסקו הגניבות. סבא וסבתא התגוררו במרכז החצר, בבית מרווח שכלל שתי דירות. חלונות חדרו של סבא פנו לכיוון השער הראשי. הוא אהב להסתכל דרך החלון. משהזדקן והיה רתוק למיטתו יכול היה לראות את כל היוצא ובא לחצר, כי מיטתו, הוצבה ממש מול החלון. החצר דמתה יותר לאחוזה כפרית מאשר לחצר במובן המקובל של המילה. אגב בידיש המילה "הייף" משמעותה לא רק חצר אלא גם אחוזה. זה היה מקום שוקק חיים. אנשים ועגלות רתומות לסוסים, אמצעי התחבורה, העיקרי באותה תקופה, מלאו את השטח.

אחותו של סבא הדודה לאה גרה עם בתה, שפרה, ומשפחתה בבית הקטן. הראשון שנבנה ע"י סבא. אנחנו גרנו בבית הקדמי, באחת מדירותיו המרווחות. הדוד חיים ומשפחתו התגוררו באחת הדירות שבתוך החצר, סמוך לבית המשרדים. אינסטלציה מודרנית לא היתה ומים היו שואבים מן הבאר המשותפת. אבל הבתים היו חזקים וחמים. הרטיבות והקור לא חדרו פנימה בחורף הקשה (עד ל-30 מעלות מתחת לאפס). בכל דירה היו מספר תנורים גדולים שניצבו בין שני חדרים. אלה שמשו לחמם הבית, בישול ואפיה. הרצפות היו מעץ פרקט. בקצה החצר היו בתי מלאכה ואורוות סוסים ובהם סוסי עבודה ומשא. לפעמים היתה באורוות גם סוסה אצילה לרכיבה, תחביבו של אבי. לאחר זמן שוכנו שם בתי מלאכה לתיקון מכוניות. לנו, הילדים, היו החצר והגן מקומות קסומים, מלאי מקומות מסתור ומעברים

סודיים בהם אפשר היה לשחק באינדיאנים ובמחבואים, לנהל קרבות ולטפס על עצים. גם ילדי השכנים היו באים לעיתים קרובות לשחק איתנו בחצר ובגן. לפעמים, משהלכה השוככות וגברה, או כשקטפנו פרי מעצים שטרם הבשילו, היה סבא מופיע ומגרש את כולנו.

באמצע שנות השלושים בנה סבא שלוחת פסי רכבת מן התחנה לחצרו. הקרונות המלאים פרקו סחורות לתוך מחסנים ומשם היו הסוחרים באים לפדותן. לימים הפכה החצר של סבא לחלק מבדיחה משפחתית. כאן בארץ, כאשר היו בני, גדי וחיים בני 12 ו-5 נסענו לטיול לאשקלון. בין השאר בקרנו שם בבית החרושת לצנורות "יובל גד". מתתיהו, בעלי, והבנים התרוצצו סביב ובחנו בסקרנות כל פריט. אני, אדישה לפלאי הטכניקה, ישבתי בצד. שאלו אותי הילדים: "למה אינך מתעניינת, האם ראית כבר פעם פסי רכבת בתוך חצר?" "כן" עניתי להם "בחצר של סבא שלי". הם פרצו בצחוק גדול. חשבו שאני מתלוצצת. לא פלא, בני גדלו בדירה תל-אביבית צנועה עם חצר של ד' על ד' אמות. לא נהגתי לספר להם זכרונות מעבר המשפחה בגולה שאיננה עוד. הם היו עדיין קטנים ולא יכלו להבין את כאבי על סופה המר. מאז, כל פעם שראו מראה מרשים במיוחד, אמרו בצחוק "אמא כבר ראתה את זה בחצר של סבא שלה". פשוט לא האמינו שיתכן והיתה באמת חצר כזו.

לפני מלחמת העולם הראשונה, בימי רוסיה הצארית, סיפק סבא סחורות לחיל המצב שחנה בעיר, קמח, צינמים ואולי גם מצרכים אחרים.

אבי היה עוזר לסבא בעבודתו. אבי תמיד העדיף עבודה מעשית על פני לימודים. מאותם ימים רחוקים סיפר איך התגבר על מכת העכברים שפשטו על מחסני התבואה של סבא. המזיקים התרבו במחסנים עד שעשו נזקים רציניים לסחורה. אבא שאל גוי מכפר סמוך, שעבד אצלם, אולי יוכל להביא להם חתולים, ישלמו לו בעין יפה. לקח הגוי את כל חתולי כפרו בשקים והביא אל המחסנים שהיו בתחנת הרכבת. ואמנם החתולים הבריחו את העכברים, אבל הגויים בכפר שנשארו בלי חתולים הרביצו לחברם מכות רצח ומאותו יום כינוהו "עקוב של החתולים".

על אף קומתו הנמוכה יחסית, היתה בו בסבא זקיפות קומה וכבוד עצמי שלא הזכירו כלל אותה התרפסות כנועה שמייחסים לפעמים ליהודי הגלות.

כאשר התייצב לפני פקידי הרשות או לפני קצינים בכירים, בהופעתו וברוסית הרהוטה שבפיו, היה מעורר כבוד ואמון וזכה בלי קושי בכל חוזה מסחרי שהיה מעוניין בו. הוא היה סוחר מעולה. בספר "זכרון ברנוביץ" כתבו עליו כי עמד בראש סוחרי העיר, שמחזור עסקיהם השנתי הגיע למיליון רובלים וזאת בתקופה שהרובל היה רובל זהב.

עסקיו של סבא שגשגו, אבל הוא דבק באורח חיים צנוע, אף סגפני. כל השבוע עבד קשה ובשבתות ובחגים היה לומד תורה או קורא ספרים מספרות החילוניות של תקופת ההשכלה כמו גם מן הספרות הרוסית בת זמנו.

הוא נרתע ממותרות ומחיי ראותנות. אפילו גינת נוי, תחביבה של אמי, נראתה בעיניו כ"לוקסוס". אמי אהבה מאד פרחים, היא היתה מזמינה פקעות ובצלים מהולנד ומגדלת אותם בגינתה. לעתים זכתה בפרסים מטעם העיריה על גינתה המטופחת. גננים

מקצועיים נהגו להחליף אתה עצות וזרעי צמחים. אבל סבא ראה בתחביב זה מותרות לדעתו גידול ירקות, כמו מלפפונים ותפוחי אדמה יעילים יותר.

בין שאר עסקיו החזיק סבא בזכיון לבית מטבחים עירוני. בית המטבחים היה מוסד חשוב בכל מקום מושבם של היהודים, כי בקיומו הובטחה אספקת בשר כשר לאוכלוסיה היהודית. בשחיטה הכשרה גילו עניין רב גם הפולנים, אם כי מסיבות מנוגדות. האנטישמיים שביניהם היו מפרסמים מדי פעם מאמרי שיטנה נגד "הברבריות" שבמנהגי היהודים. הם הגויים, היו שוחטים את חזיריהם המפוטמים בחצרות בתייהם, בסכינים. צווחות הבהמות הנשחטות נשמעו למרחקים. אבל השחיטה הכשרה היהודית לא נראתה להם הומנית דיה ואף היתה נושא לדיונים ב"סיים" (הפרלמנט הפולני).

סביב בית המטבחים היו מאורגנים כל הקצבים היהודים בעיר. רווח נאה הופק מן הקרביים והחלקים הפנימיים של הבהמות. אותה תקופה, לפני עידן הפלסטיק, שמשו חלקים אלה להכנת נקניקים ונמכרו בכל רחבי פולין ואף מחוצה לה. סבא מסר את ניהול העסק והכנסותיו להשגחתה של סבתא. סבתא היתה מעורה בכל עסקיו של סבא, כשהיא מנהלת את ספרי החשבונות ונעזרת בדוד חיים ופקידים. היא ניהלה את החשבונות, והדוד חיים עזר לידה באדמיניסטרציה. היא אהבה להיות עצמאית ולעמוד ברשות עצמה. לתת ולהעניק לילדים ולקרוביה כאוות נפשה מבלי להחמיר כפי שנהג לעשות זאת סבא.

לעיתים קרובות פגשתי אצלה, אנשים שראיתי בעיניהם סבל ובקשה לעזרה. לעיתים נתנה צדקה בסתר, גם ללא ידיעתו של סבא. אין פירוש הדבר שסבא לא נענה גם הוא לנזקקים, אבל מכיוון שלא סבל בטלנות ושלומיאליות, לא פתח את כיסו ללא חקירה ודרישה.

קשה לתאר כיום בתנאי חיים בכרך גדול, מה רבה היתה מידת הסולידריות המשפחתית והציבורית בקהילה יהודית, בעיר קטנה, שבה כולם הכירו את כולם, הושיטו סיוע לקרובים ולרחוקים והקימו עשרות אגודות לעזרה. עשירי העיר ופרנסיה נדרשו לסייע לכל דורש. אמנם היו גם מקרים יוצאי דופן, כאשר עשיר לא עמד בציפיות הציבור. לאיש כזה קראו "גביר־חזיר". מספרם של אלה היה קטן ביותר, ולעומתם רבים נדבו ביד רחבה מי בית אבות ומי בית יתומים ומי בנין ישיבה.

עזרה לשכנים שמצאו את עצמם במצב כלכלי קשה, היתה דבר של יום ביומו אצל סבא. עול המסים בפולין היה כבד וכאשר פיגרו האזרחים בתשלומים, היו מעקלים את מטלליהם. אפילו כרים וכסתות, סירים וכלי בית נלקחו על עגלות של ההוצאה לפועל. כשהיו באים הפקידים הממשלתיים והנשים בוכות לפנייה ומתחננות על רכושן הדל, היה סבא נחלץ לעזרה, פורע בו במקום את החוב או נותן את ערכותו האישית שהחוב ישולם. מבין שכנינו הוא עזר לא פעם למשפחת שטיינברג שגרה מולנו. האב, יהודי חסיד, היה מטופל באשה חולנית ובשלוש בנות, שהאחת מהן חולת שחפת, בחורה יפה ושמה רחל. מקובל היה בזמנים ההם לשלוח חולי שחפת לסנטריום לטיפול וריפוי, אולם ידו של החסיד לא השיגה לעשות זאת. מנוי וגמור היה אתו כי יעלה ארצה שהרי ידוע, כי "אורא דארץ־ישראל מבריא".

רק עם שתיים מבנותיו ואשתו עלה ארצה ואילו הבת הבכורה, חנה, שהיתה נשואה ואם לשניים, נשארה בפולין. לימים נספתה עם משפחתה בשואה.

תחילה יצאה לדרך הבת הצעירה פִּנְיָה, שעבדה כפקידה בעיריית ברנוביץ, אחת מבין 2 או 3 פקידות יהודיות שעבדו בעיריה. בהיותה בת למשפחה חסידית היא סרבה לעבוד בשבת ואומנם הדבר התאפשר לה בהתערבותו של חמי, חיים צוקרמן, אשר היה חבר מועצת העיר וחבר הנהלת העיר.

כאן בארץ מצאה עבודה בבית חולים של דוד אריה בירושלים, בהמלצתו של סבא לעזור ל"בת השכנים". לאחר מכן עברה לגור לחיפה והצליחה להעלות ארצה את הוריה ואת אחותה החולה, רחל. אלא שאויר הארץ לא הועיל לרחל והיא נפטרה כעבור זמן קצר בצפת. אגב, לימים נישאה פניה לאדריכל, בוגר הטכניון, צבי צמל. נולדו להם שני ילדים, בתובן. הבת זכתה לפרסום כפרקליטת אנשי השמאל וקיצוניים ערבים, הלא היא לאה צמל.

ל"שכנים" נחשבו אנשים שגרו באותו הרחוב, אפילו במרחק רב מבינתו. קורה שאני פוגשת מישהו מבני עירי שאומר לי: "את זוכרת אותי? הלא היינו שכנים", האיש גר במרחק קילומטר מבינתו.

הן סבא הן סבתא נהגו לעזור לאנשים בסתר, הרחק מעיני זרים ואפילו אנו, בני המשפחה, בדרך כלל לא ידענו על כך. הדבר התברר לי בדיעבד, כאשר נקראתי יום אחד, אל ביתם. הם קיבלו מכתב כתוב בצרפתית, שפה שאיש מלבדי לא ידע לקרוא בה. לקחתי את המכתב לידי והנה, אני רואה שהוא נכתב בידי קרוב משפחה בשם גבזה, שסבא סייע לו ללמוד רפואה בצרפת. לקראת סיום לימודיו כתב את התיוזה שלו על הקצרת, מחלה ממנה סבל סבא כל ימיו. בפתח הספר היתה רשומה הקדשה נאה לסבא. חלק מבני משפחת גבזה עלו ארצה בשנת 1929 והתיישבו בבאר טוביה.

מובן מאליו היה הטיפול שזכה לו דודה של סבתא, הדוד משה קפלן, "פעטער מוישע". ילדיו של "פעטער מוישע" היו מפורזים בעיירות קטנות ונידחות, מטופלים במשפחות גדולות ולא היה לאל ידם לתמוך בו. הוא הגיע לברנוביץ בו התגוררו בני אחיו, חנה-פייגה, שרה אנקשטיין ויהודה קפלן.

הדוד משה היה תלמיד חכם שהיה גם בקיא בספרות עברית בת זמנו. קרא את אחד העם ושאר סופרי ההשכלה והתחיה. הוא עצמו היה כותב שירים ומשווה את עצמו לביאליק. לעיתים היה אומר "אני וביאליק, ביאליק ואני, שנינו כותבים כך וכך".

סבתא שיכנה אותו אצל משפחה בקרבת ביתנו. אבל למרות התשלום הנדיב התלוננה בעלת הבית על הזקן. בסופו של דבר סידרה לו סבתא מקום ב"מושב קנים", בית גדול ומרווח בקצה העיר. מדי פעם היתה שולחת אותי לשם עם מתנות או עוגה. הדרך היתה ארוכה, כמה קילומטרים. כיוון שלא היתה אז תחבורה ציבורית, נאלצתי לעשותה ברגל. אמנם, אפשר היה לנסוע בכרכרה "דרושקע" אבל לא היה מקובל שילדים או בני נוער יסעו לבד בכרכרות. לא פינקו אותנו. רבים נסעו על אופניים, אבל אני קיבלתי אופניים שלי בהזדמנות הראשונה כשנעדרתי מהבית. כשביקרתי בפעם האחרונה אצל "פעטער מוישע" אמר לי: "אני יודע שמתלוננים עלי, אבל מי מבין

המתלוננים היה כבר בן 94? את יודעת מה פירוש הדבר להיות בן 94?
אותו ביקור אחרון נחרת חזק בזכרוני. הוא שכב במיטה, פניו שקטים, עיניו ערניות
וזקנו הלבן הארוך מקנה לו הדרת פנים. שבועות מספר לאחר מכן נפטר.

ביתה של הדודה לאה

יחד עם סבא, או קצת אחריו, השתקעו בברנוביץ אחיו, יעקב סדובסקי ואחותו לאה
דורושינסקי. סבא עזר להם בצעדיהם הראשונים במקום החדש והוסיף להושיט סיוע
בכל עת שהיה צורך בכך.

לאה התאלמנה בגיל צעיר. חובבה ראה לעצמו סבא לדאוג לה ובתה הפעוטה. דאג
לכך שתהיה לדודה חנות גלנטריה באחד מרחובות המסחריים של העיר, ממנה
התפרנסה, גם כאשר הבת התחתנה עם אברהם גֶ'נְכֶר, בחור ורשאי נאה, המשיכו
להתגורר באותו בית קטן. לימים נולד להם בן יוסף (יוס'קה).

יוס'קה היה בן גילה של אחותי הקטנה, הדסה, (דֶ'שֶׁקָה). שניהם היו ילידי 1928.
יוס'קה ואחותי היו משחקים יחד. ילד נחמד ולו עיניים שחורות גדולות.

הערכתו מאוד את הדודה לאה. היא היתה אישה קטנה, צנומה וחרוצה מאוד. ביתה
הקטן הבהיק בנקיונו אף שלא החזיקה עוזרות כמנהג המקום. שכן, עוזרות-גויות
כפריות — היו עובדות בעד תשלום זעום בבתי יהודים. היו אלה גויות ביילורוסיות
מכפרי הסביבה. לפעמים היתה בין העוזרות אשה טטרית, מוסלמית. היו קהילות קטנות
של טטרים מפוזרות באיזור, זכר הפלישה המונגולית בעבר הרחוק.

דודה לאה נפש טובה היתה. כאשר סבא היה מרותק למיטה בערוב ימיו, וסבתא
עייפה מניהול עסקים ומן הטיפול בחולה, היו מזעיקים את הדודה לאה ואת אמי לעזרה.
בדרך כלל היתה דודה לאה מביאה תבשילים האהובים על אחיה, ואמי היתה ממונה
על התרופות והרופאים. לעיתים היו מזמינים גם אותי לשבת ליד סבא, לקרוא באוזניו
מתוך ספר או לשוחח אתו כדי להפיג את קדרותו. הוא סבל מהתקפי קצרת ומאנגינה
פקטוריס, שלוו ביסורים נפשיים על כל דבר שלא עלה כרצונו.

דיבורו הקודר, המיוסר היה מעורר בי רגשי הזדהות ורחמים. סבא היה חוזר על
המלה "יסורים-יסורים", שגם בידיש משמעה כבעברית, ואני יושבת לצידו ולבי נכמר,
אלא שכעבור רגע נודד מבטי אל המראה הנשקף מבעד לחלון: החצר מלאה תנועה
ויילדים משחקים, ואני מקנאה בהם על החופש שהם נהנים ממנו, בעוד שעלי לשבת
לצדו של סבי החולה.

טייב'ל אושרוביץ,
נולדה ב'1815 בערך.
סבתא של סבתא
חנה־פייגה.

מירל קפלן,
נולדה ב'1845 בערך.
אמה של סבתא
חנה־פייגה.

שרה אנקשטיין, נולדה ב־1880.
אחותה של סבתא.

שלושה דורות

חסיה — אשתו של קלמן
"דער סדוביצער"

משפחת קגנוביץ — הומל
משמאל למעלה, סבי אמי ואחיו
למטה — נשותיהם עם ילד

הדוד יהודה קפלן ואשתו חנה
ילדיהם, מימין: אסקה קפלן, שמואל וטימה אפשטיין.

הדוד יעקב סדובסקי ומשפחתו
 בשורה עליונה מימין — הבנים: קלמן, מרדכי, אבא
 בשורה אמצעית: החתן, משה פיקוס, הדוד ואשתו רבקה והבת חיינקה
 בשורה תחתונה: ארבעת ילדיהם של משה וחיינקה

דוד יענק'ל, אחיו של טבא, ובני ביתו

הדוד יענק'ל היה נשוי לרבקה לבית מרגולין, בת למשפחת רבנים. נולדו להם בת ושלושה בנים. הבת חיינקה היתה הבכורה ושלושת אחיה – אבא, מרדכי וקלמן.

היו לרבקה ויעקב סדובסקי עוד שני ילדים שמתו בילדותם, בת נספתה בשריפה ובן מת בזמן מלחמת העולם הראשונה.

סיפור מיוחד היה עם ילדים אלה בתקופת מלחמת העולם הראשונה. בטרם כבשו הגרמנים את ברנוביץ, ב-1915 החליטה המשפחה לברוח לפנים רוסיה. שלחו את הילדים בעגלה לקרובים בעיר אחרת, הרחק מן החזית, מתוך כוונה להצטרף אליהם כעבור ימים מספר. אבל הצבא הגרמני הקדים את ההורים ונכנס לברנוביץ בטרם השלימו אלה את הכנותיהם לנסיעה. כך נותקו הילדים מהוריהם משך שלוש שנים. 5 ילדים לבדם! הבת הבכורה, חיינקה, אז בת 14 טיפלה באחיה הקטנים, בני ארבע עד שמונה. אחד הבנים חלה במחלת הדיזנטריה ונפטר. רק משנסתיימה המלחמה באו ההורים לאסוף את הילדים ולהביאם בחזרה לביתם.

קיימנו יחסי ידידות עם כל בניו של הדוד יענק'ל. מרדכי עבד אצל אבי ביערות, ואב'א אצל סבי בפקידות. אב'א היה בחור מאוד אינטלגנטי ומוכשר. היה בעל דעות שמאלניות קיצוניות. לא ידעתי באותו פרק זמן אם היה חבר במפלגה הקומוניסטית, שהיתה אז בלתי חוקית בפולין.

המשטר הקומוניסטי לא היה רחוק מאתנו, "שכן", מעבר לגבול הקרוב. יהודים רבים ראו בו פתרון לדכוי חברתי ומדיני, לרבים היו קרובי משפחה בעיירות הסמוכות לגבול משני צדיו. לכן השקפותיו של אב'א סדובסקי לא היו בעינינו יוצאות דופן, אלא דבר שקורה במשפחות רבות. אם כי מצבו הכספי היה דחוק, הצליח אב'א להשלים את לימודי המשפטים באוניברסיטה של וילנה. בחופשות עבד בשביל סבא בסידור מסמכים, העברות ועבודות נוטריוניות.

למרות ההבדלים הקיצוניים בהשקפות העולם שבינו לבין סבי ואבי ה"קפיטליסטים", שררה ביניהם ידידות וקרבה. אמי ואני אהבנו להתווכח אתו, בעת ביקוריו התכופים בביתנו ואני אז חברה בתנועת בית"ר הלאומית. חרף כשרונותיו הבולטים לא הצליח לקבל עבודה מתאימה להשכלתו וכישוריו, לאחר סיום לימודיו. השלטון הפולני רדף אותו. אם הצליח להתקבל למשרד של עורכי דין, היה בא למשרד סוכן של המשטרה החשאית הפולנית ומגלה את אזנו של המעביד כי הפרקליט החדש חשוד בקומוניזם. די היה בכך כדי לגרום לפיטוריו.

כשעליתי ארצה ב-1938 ליווה אותי אב'א, לפי בקשת הורי, עד הגבול הרומני. כיוון שהיה עלינו ללון בדרך, בלבוב, היתה לנו שהות לטייל בעיר. בקרנו באוניברסיטה ופגשנו שם מכרים רבים שלו. אותו יום היו באוניברסיטה הפגנות אנטישמיות. על בית האקדמאים הפולנים היו כרוזת כמו: "הלאה היהודים" ו"אנו דורשים גיטו רשמי באוניברסיטה". בכך ביקשו להרחיק את הסטודנטים היהודים ולהשיבם ב"גיטו", מצד שמאל של חדר ההרצאות. הסטודנטים היהודים לא הסכימו להשפלה זו והאזינו

להרצאות בעמידה. על רקע זה היו מדי פעם חילופי מהלומות ואף דקירות סכינים. מספר סטודנטים יהודים נהרגו בתקריות מסוג זה באוניברסיטאות של וורשה ולבוב. עד היום שמור אתי תצלום של הכרזות האנטישמיות שם. אותו יום, בלבוב, חשבתי בלבי: "כמה טוב לי שאני עולה ארצה ועוזבת את כל הבעיות האלה מאחורי, ברוך שפטרני".

ספטמבר 1938, אוניברסיטת לבוב, "בית הסטודנט הפולני"
 "יום בלי יהודים" ו-"אנו דורשים גיטו רשמי".

משפחתה של סבתא

הוריה של סבתא, יעקב ומרים קפלן, התגוררו בעיירה הורודישק' שליד נובוגורודק ושם גם מתו. איזור מיוער זה נתפרסם באגם סְוויטז', אגם קסום ששימש כמקור השראה למשורר הפולני אדם מיצקביץ' ולרבים אחרים.

מדי פעם היה שם לאבי זכיון לחלקת יער ונסענו לשם ל"דצ'ה", (נופש) בעונת הקיץ. נסענו לשם בכרכרה רתומה לשני סוסים ובדרכנו בחזרה היינו סרים אל בית ידידיו מימי ילדותו של אבא בהורודישק'. רק מעטים מהם נותרו בעיירה קטנה זו, אלה שלא יצאו אל הערים הגדולות לרכוש השכלה או להשיג פרנסה טובה יותר.

ליעקב ומרים קפלן היו 4 ילדים, שלוש בנות ובן.

ארבעתם עזבו את הורודישק' ועברו באיזה שהוא שלב בחייהם לברנוביץ. הבנות של משפחת קפלן למדו בילדותן ובנעוריהן אצל מורים פרטיים, שכן לא נהוג היה שבנות תלכנה ל"חדר". הן למדו קרוא וכתוב יידיש, רוסית ואף עברית, וזאת לצורך תפילה. סבתי למדה בנוסף לכך ניהול חשבונות.

לעתים שאלתי את עצמי: "מדוע סבתא עובדת ומנהלת עסקים, שלא כמו נשים אחרות באותם הזמנים"? תשובה קבלתי מאחייניתה של סבתא, לאה חייט, תשובה מודרנית: "היא לא מצאה סיפוק בעבודות משק בית".

ענייני המטבח לא העסיקוה הרבה. סבא האמין שאוכל חלבי יותר מאשר מאכלי בשר. הם אכלו על פי רוב מיני גריסים ולביבות עם חלב ויוגורטרק. פעם או פעמיים בשבוע נהגה סבתא לבשל עוף ומרק עוף. זאת עשתה כמו ידיה כי לא סמכה על העוזרת הגוייה באשר לכשרות. סבא וסבתא הקפידו בחומרה בעניין כשרות. כשבאו הבנים לבית הוריהם בחופשות לימודים, מתוך נימוס אכלו עם הוריהם את הגריסים עם היוגורט והלביבות ולאחר מכן הלכו למסעדה ואכלו סטיק או שניצל ענק.

לעומת זאת מאכלי החלב של סבתא מצאו חן בעיני האנשים שישבו בכיתה וחיכו שסבא יקבל אותם, בענייני עבודה או מתן עצה ועזרה. היו אלה יהודים שבאו מישובים מרוחקים "ישובניקים" שידם לא השיגה לקנות אוכל במסעדה, או שלא סמכו על הכשרות של מסעדות. רגילים היו ה"ישובניקים" למאכלי חלב בביתם בכפרים. משהגיעו מדרך ארוכה והגיעה שעת הארוחה, היתה סבתא אומרת "נא ליטול ידיים" (וואשט די הענט). היתה זאת צורת הזמנה לשולחן, לתפילה וארוחה.

האחות הבכירה של סבתא, לאה, נישאה לאדם בשם שקולניק, תלמיד חכם, שקוע בלימודיו, מרוחק מעסקי פרנסה, לא מתערב בענייני יום יום. לאה שקולניק היתה מפרנסת את המשפחה. אשת עסקים ממולחת, מביאה קרונות סוכר ומלח ומוכרת אותם לסוחרים. עזר לה בעבודתה בנה, יצחק, (איצ'ל) שקולניק. יצחק היה איש חביב מאוד, ראינו אותו לעתים רחוקות בלבד, כי ביתו שכן בפרבר מרוחק של העיר. היה ללאה עוד בן, ואולי עוד ילדים אבל לא ידוע לי עליהם מאומה.

סדר פסח בביתו של הדוד יהודה (יוד'ל), אחיה של סבתא

הדוד יוד'ל, אחיה של סבתא, זכור לי כאיש יפה תואר, מסביר פנים ומחייך תמיד. אישיותו הקרינה טוב לב ושמחת חיים. הוא נמנה עם חסידי "קוידנוב". היה מתפלל ב"שטיבל" שלהם, שר ורוקד אתם ומעביר את השמחה לביתו. כל בני ביתו נתברכו בקול ערב ואהבו לשיר. זמרתם זכורה לי מערבי פסח, כאשר היינו מוזמנים אליהם ל"סדר" המסורתי. זה היה סדר רב משתתפים ושמח, שונה בתכלית מן הסדרים המשפחתיים שלנו. שכן אבי לא נטה לערוך סדר פסח כהלכתו ואילו סבי היה מצטרף לעתים רחוקות לסדר פסח של הדוד יהודה. בשנים האחרונות סבא היה חולני ולעיתים שריו במצב רוח קודר, היה עורך סדר פסח במעין "בידוד מזהיר" Splendid Isolation רק הוא, סבתא ואני, המוזמנת היחידה מבין הנכדים, שואלת את הקושיות. לעומת זאת, שררה השמחה במעונו של דוד יוד'ל, קרואים רבים, אוירה עליזה, קול שירה. אהבתי לבוא אליו. אז גם הייתי מתכבדת בקריאת ההגדה. בילדותי ביקרתי בגן ילדים עברי ומאז נותר לי ידיעות בסיסיות בעברית. כולם היו מתפעלים מרהיטות הקריאה ומהבנתי את הכתוב. ילדים אחרים אף הם ידעו לקרוא, אולם לא הבינו את משמעות הדברים.

לדוד יוד'ל ולרעייתו חנה היו ארבעה ילדים, שלוש בנות ובן כולם מבורכים בקול נאה.

בת אחת רבקה, היתה רופאת שיניים, נשואה לרוקח מן העיר סטולפצה, סמיון קיטייביץ. ולהם שני ילדים יהושע (אוס'קה) ומירה.

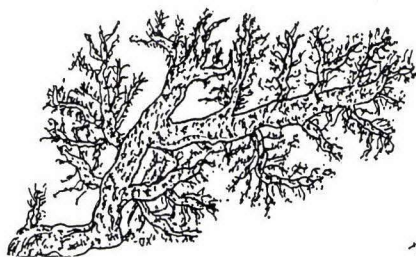
הבת השניה של הדוד יוד'ל, סימה, נישאה לשמואל אפשטיין. היא היתה אישה נאה והצטיינה בקול יפה. בנימין, בנו יחידו של יוד'ל, היה מהנדס כימאי. הוא נהג להרכיב משקפי "פִּנְסֶנְה" שהשוו לו מראה אצילי. בנימין רכש לעצמו עמדה בתעשיית גומי בפולין. נולדו לו שני ילדים אלא שלא הכרתי אותם מפני שהתגורר במערב פולין בערים — בידגושץ וורשה. אס'קה קפלן הבת השלישית היתה היחידה שעלתה ארצה וכך ניצלה מן השואה.

שרה, אחותה הצעירה של סבתא נישאה לגרשון אַנְקְשְׁטֵיין. אף היא עברה לגור עם בעלה לברנוביץ. למשפחה היתה חנות של מכשירי כתיבה וצילום. שרה היתה אשה משכילה. למדה בנעוריה, בנוסף ליידיש ועברית, גם את שפת המדינה, רוסית. עזרה לבעלה בניהול החנות. למשפחה נולדו ארבעה ילדים, שני בנים ושתי בנות. תולדותיה מסופרים בהמשך.

המשפחה המורחבת

בנוסף לאחים ואחיות היו לסבא וסבתא בעירנו עוד קרובי משפחה רבים, בני דודים בדרגות קרבה שונות. הם נמנו עם בני משפחת קפלן, צאצאים למשפחת אושורוביץ, מובשוביץ ולימון. בברנוביץ היו קשרים הדוקים ביניהם לבין משפחתנו. גם בארץ הדוד אריה שמר על קשר עם כל הדודנים. אולם אחר מותו, עם הזמן, הלך הקשר והתרופף ואף נעלם כליל. חלקם עלו ארצה, כמו כל משפחת מובשוביץ, וכן כמה מבני משפחת קפלן (מינה, מיכאל ויצחק). משפחת לימון (בנימין וסוניה). וכן משפחת לויטה.

בנימין לימון עלה ארצה עם משפחתו, אשתו ובניו בשנות השלושים. בין בנימין לבין אבי היה קשר ידידות הדוק הן בצעירותם בברנוביץ והן בארץ. בנימין היה איש טוב לב וידיד נאמן. בת אחרת של משפחת לימון, אתיה, נשארה עם משפחתה בברנוביץ. רופאת שיניים, ידידה קרובה של אמי, לכן הכרתי טוב את כל תולדות המשפחה. אתיה היתה נשואה פעמיים. בעלה הראשון, אדם בשם כַּנְאָק, היה קומוניסט מושבע. הוא עזב את אשתו ובנו הקטן בנימין (וּוֹנִיָה) ונסע למוסקווה. שמועה התהלכה שהגיע לעמדה בכירה במפלגה הקומוניסטית שם. הבן וּוֹנִיָה עלה ארצה ומת כאן בגיל צעיר ממחלת הכליות. אתיה לימון התחתנה פעם שניה עם רופא שיניים. נולדה לה בת, ברוניה. כפי שהאמהות, אמי ואתיה היו חברות, כן גם הבנות, ברוניה ואחותי הדסה, היו חברות טובות. הן כולן ניספו בשואה. מקרוביו של סבא מתגורר בחיפה מרדכי קרושניץ, שאמו היתה בת דודה של סבא. המשפחה עזבה את ברנוביץ לפני שנים רבות ולכן אינני זוכרת אותם משם. מרדכי כותב ספרות בשפת היידיש. למשפחה ילדים ונכדים בארץ.

רפ"ט

סבא וסבתא
מודכי וחנה־פייגה סדובסקי

מפגש משפחתי על שפת הים הבלטי, 1924
במרכז: סבא וסבתא, לצדם הבת רבקה פלקס ובנם אריה, אליהו הנכד על ברכיו
למעלה: דודה יוסה, מירה ואביה, יוסף פלקס

הדוד אריה ואשתו יהודית
ילדיהם, רנה ואליהו

הדוד חיים ואשתו חייקה סדובסקי

הורי מניה ובנימין סדובסקי וילדיהם
הדסה (באמצע), יעקוב ונחמה.

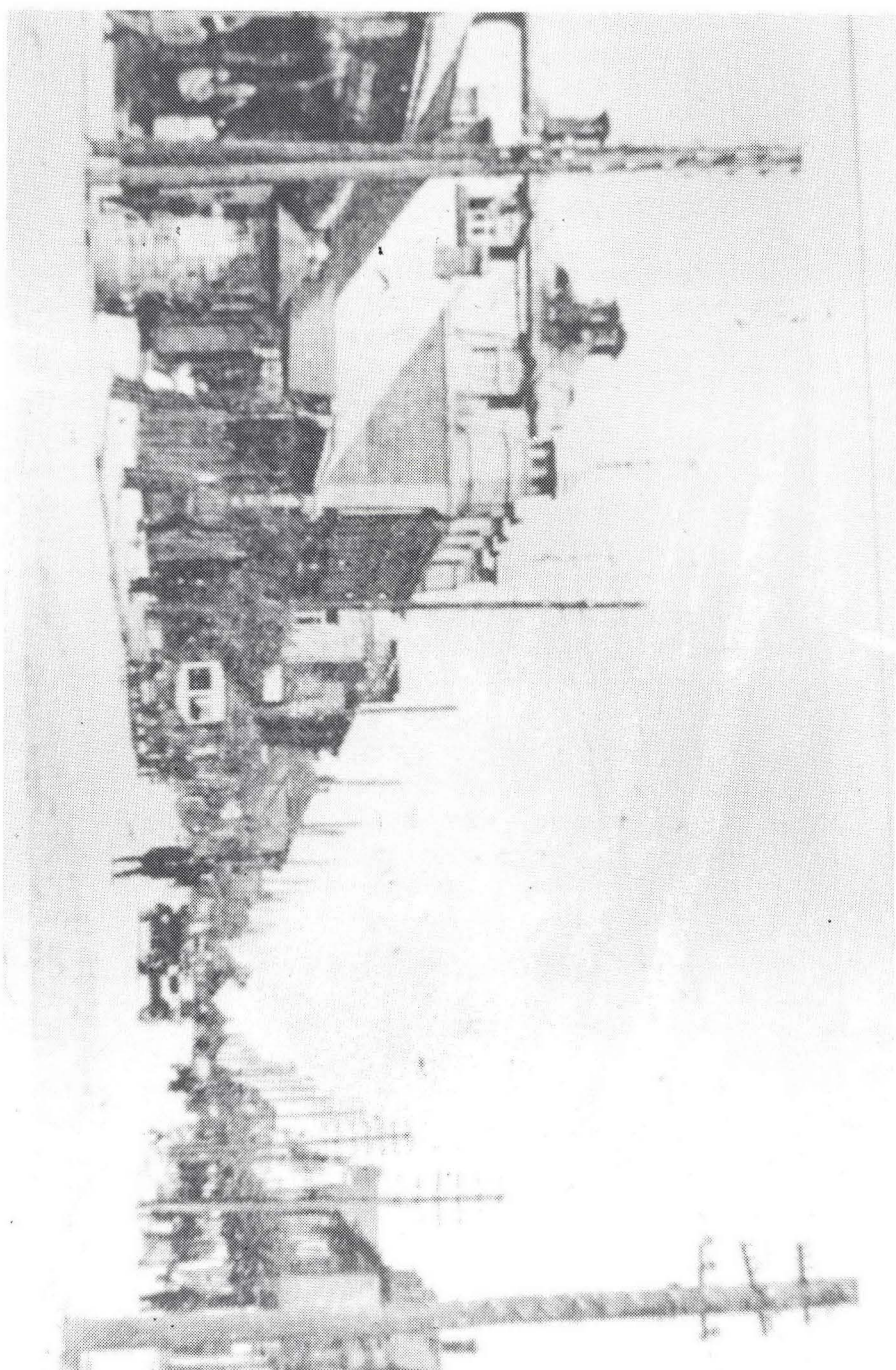

אמי מניה סדובסקי לבית קגנוביץ

הדודה רבקה ובעלה ד"ר יוסף פלקס
מוסקווה

הרדודב הראשון יפאספצקי (מרינסקי) לאמטת בית דירקומתי, בית השיריה

בניו של סבא

שלושת בניו של סבא, בנימין, חיים ואריה למדו "בחדר". סבא הקפיד לשלוח אותם ל"מלמדים" ששמש יצא לפניהם, גם אם זה היה מחוץ לעיירתם, הורודישין' כל השבוע שהו הזאטוטים בני ה-7 — 6 — 5 מחוץ לבית ורק לשבת חזרו עם עגלונים יהודים לעיירה.

כשגדלו שלח אותם סבא ללמוד בגימנסיות בעיר גדולה. באותם הימים, קשה היה לילדי יהודים להתקבל לגימנסיה ממשלתית טובה. אריה נשלח בגיל 8 או 9 לגימנסיה בצ'נסטוכובה, בקצה השני של המדינה. לאחר מכן דאג סבא שכל ילדיו ילמדו יחד בוילנה, "ירושלים דליטא", הידועה בבתי ספר, ואוניברסיטאות. וילנה היתה במרחק של כ-7 — 6 שעות נסיעה מברנוביץ, ברכבת.

אחותם רבקה הצטרפה אליהם יותר מאוחר. לא הכרתי את הדודה רבקה, אולם במעורפל זכורים לי כמה סיפורים רומנטיים עליה. אחד על חיזוריו של שזר, לעתיד נשיאה השלישי של מדינת ישראל. שזר ביקר אצל סבי בעת אחד מביקוריו בפולין. היו לסבא בוילנה קרובים וידידים שהציעו להקציב חדר בביתם לאריה. הנער לא הסכים, העדיף לגור אצל זרים, לא להטריד קרובים. הבנים נהנו מאשראינוח בכל אשר יפנו אצל מכריו הסוחרים של סבא, אבל הם התלוננו ש"סבא שוכח להשאיר להם דמי כיס". את אשר החסיר הסבא, היו מקבלים ביד רחבה מסבתא.

בוילנה עסקו לא בלימודים בלבד אלא גם בספורט, כמו סיף ורכיבה על סוסים. אבי, אריה וחיים כולם היו רוכבים מעולים.

אריה ורבקה השלימו את השכלתם התיכונית בוילנה והחליטו ללמוד רפואה, רפואה היה מקצוע מכובד אצל יהודים, ובצדו פרנסה בשפע. שניהם אריה ורבקה נסעו ליורייב (דורפט), שפת הלימוד שם היתה רוסית, השגורה בפיהם. אריה התחיל בלימודי רפואה ורבקה ברפואת שיניים. בעת לימודיה הכירה רבקה רופא צעיר בשם יוסף פֶּלֶקס ונישאה לו. לאחר גמר לימודים הזוג התיישב במוסקווה שם נולדו להם שתי בנות. הדוד חיים, שהיה טיפוס אינטלקטואלי, אהב לכתוב שירים וסיפורים קצרים, נסע ללמוד אגרונומיה באודיסה. כי הרי אין לצפות שכתביה תפרנס את העוסקים בה. אולם הפסיק את לימודיו כעבור שנה.

אבי היה טיפוס מעשי, העדיף ללמוד את מקצוע היערנות (Forestry), על פני לימודים אקדמיים. היה זה מקצוע נפוץ בין יהודי רוסיה ופולין, בעלות יערות לרוב. אריה הצטיין בלימודיו מאז היותו ילד. הוא היה בבת עינו של סבא, שהתגאה בהשגי בנו בלימודים. במקום השני באהבתו לילדיו אחרי אריה, היתה אמי, שהיתה כלתו, לא בתו. משום מה נטה לה חסד על פני ילדיו האחרים. כדרכו לא הסתיר זאת. על פעילותו הציונית בזמן לימודיו, סיפר הדוד אריה לעמנואל, בנו של ידודו ד"ר ביחובסקי.

"כשהגעתי ליורייב ב־1910 והתקבלתי ללימודי רפואה שם, החילותי להתעניין באגודות הסטודנטים על מנת להצטרף לאחת מהן. יורייב או דורפט, עיירה אוניברסיטאית באסטוניה (כיום הרפובליקה האסטונית

הסובייטית). עד המהפכה הבולשביקית עיירה בחבל הבלטי של הממלכה הרוסית. באוניברסיטה של יוריב למדו סטודנטים מלאומים רבים; בני החבל הבלטי (אסטונים, לטבים וליטאים), פולנים, גרמנים ורוסים וגם מחבלים יותר מרוחקים של רוסיה רבתי, כמו קווקז. מספר היהודים לא היה מבוטל, (לפינתוני האנציקלופדיה ערך "יוריב" למדו ב־1892 כ־300 סטודנטים יהודים שמהם כ־50 היו חברים באיגוד (קורפורציה) של הסטודנטים היהודים (פאריין אקדמאי).

הקורפורציות הנ"ל היו חלק חשוב בהווי של הסטודנטים וכדאי לייחד עליהם את הדיבור. פרט "לפאריין" היהודי היו עוד שתי אגודות סטודנטים, שיהודים השתתפו בהן: האחת היתה מורכבת בעיקר מסטודנטים מהחבלים הבלטיים, שבה שלטה השפעה גרמנית. הנטיה שם היתה לחקות את הקורפורציות של הגויים כאשר מרכז הכובד בפעולות ספורטיביות כמו שייט, בילוי ושתייה וכו'.

האגודה השנייה היתה בעיקרה של סטודנטים רוסים, אולם יהודים יכלו להתקבל לתוכה. הנטייה שם היתה שמאלנית עם השפעה חזקה של מפלגות ה־ס.ד. (סוציאל־דמוקרטים).

האגודה שלנו היתה בעלת גוון לאומי יהודי והדגש היה על פעילות תרבותית. מרבית היהודים מרוסיה מתחום המושב היהודי הצטרפו לאגודה זו. ראוי לציין אולי שהיחסים עם האגודה היהודית־הבלטית־גרמנית היו מתוחים על רקע נטיות של התבוללות שהתגלו שם, בה בשעה שלאגודה שלנו היה אופי לאומי יהודי מודגש.

(האנציקלופדיה היהודית מספרת לנו בהמשך לנזכר לעיל כי ה"פאריין היהודי" באוניברסיטה יוריב נוסד ב־1884 ע"י הסטודנטים היהודים שהומצרו לכך בגלל האנטישמיות של הסטודנטים בקורפורציות הלאומיות של הגויים, כאשר המטרה המוצהרת של האיגוד שנוסד; לימוד הסטוריה יהודית וספרות יהודית). כאמור האגודות היו חלק חשוב של החיים האקדמיים.

כדאי אף לציין שחברי האגודים שגמרו את האוניברסיטה המשיכו להשתייך לארגון. הם נקראו "פיליסטריים" והיו משתתפים בחגיגות וכנסים מיוחדים אליהם היו מוזמנים. כשהצטרפתי ל"ידישע פאריין", הראשונים שהתרשמתי מהם היו האחים אריה ומאיר ביחובסקי, יוצאי וורשה, שהקדימוני בלימודים ביוריב. אריה ביחובסקי היה, אם אינני טועה, יושב ראש הארגון.

היינו נוהגים להפגש כמעט כל יום בשעות הצהריים לחלופי דברים. במוצאי שבת נהגנו להפגש לשם שמיעת הרצאות על נושאים לאומיים וספרותיים. המרצים היו לרוב לא מקומיים, באים ממוסקווה, פטרבורג, וורשה, ריגה וכו'.

עמדה לרשותינו ספרייה גדולה ברוסית, גרמנית, עברית ויידיש והצבור היה ער מאוד לבעיות שהועלו בשיחות. היינו נשארים לעתים שעות רבות אחרי ההרצאה לויכוח על נושא ההרצאה ולפעמים אף כל הלילה. עם בוקר ליוונו את המרצה לתחנת הרכבת.

ב־1912 יצא צו מטעם משרד החינוך שמגמתו להגביל את מספר התלמידים היהודים באוניברסיטאות רוסיה ורק מצטיינים, בעלי מדליות זהב וכסף יכלו להתקבל. כתוצאה מתקנה זו מספר יהודים התנצר על מנת להתקבל לאוניברסיטה. פרשה זו עשתה רושם חזק על חברי הארגון ועל הפרק הועמדה השאלה של אופי היחסים ביננו לבין אותם

סטודנטים מומרים. האם לאפשר להם להשתתף בפגישות ה"פאריין" ואפילו האם לקיים עמם יחסים בכלל.

רבים מתוכנו ואף אני דגלנו ביחס סובלני כלפי סטודנטים אלה. לא כן ידידי ביחובסקי שדרש בכל תוקף לא להפגש עמם ואף לא לומר להם שלום ברחוב. ענין זה היתה לו התפתחות נוספת: משפט ביילים המפורסם, שהתנהל בקיב באותו זמן, עורר תסיסה בקרב הסטודנטים. גם אגודת הסטודנטים הרוסים התחילה להתעניין בפרשה. עלתה הצעה שהסטודנטים יגישו מחאה על עליית דם נגד היהודים.

מטעם אגודת הסטודנטים היהודים באה אלינו משלחת, שחבריה היו אותם סטודנטים שהתנצרו, במטרה לקבל הסברים על העניין וליזום פעולה משותפת. ביחובסקי עמד בכל תוקף, על כך, שאלה שהתנצרו אין להם זכות לספל בבעיה. תשובותינו לסטודנטים הרוסים היתה שזו בעייתם, בעיית האינטליגנציה הרוסית להלחם בעוול שנעשה לחפים מפשע.

נשמרו בזכרוני עוד כמה מההרצאות ששמענו במסגרת הפעולה התרבותית של ה"פאריין". "בעל מחשבות" סופר ומבקר אידי, הרצה על בעיות הספרות והשפה האידישאית. לאחר ההרצאה בילנו את כל הלילה בויכוח על היחס לשפת יידיש וספרותה. אריה ביחובסקי התווכח בלהט וטען שליידיש אין עתיד ושבמשך שנות גלותנו השתמשנו בשפות רבות שלא נשאר להן זכר. לעומתו טען המרצה שחשוב מאוד שישאר ביטוי לתקופה זו בחיי העם ללא הבדל באיזה שפה נכתבים הדברים. הויכוח הער נמשך עד אור הבוקר ואז נסענו ללוות את המרצה לתחנת הרכבת.

עולה בזכרוני הרצאה נוספת של א. גולדשטיין על נושא בנותיו של "טוביה החולב" ובשיחה שהתפתחה שוב עלה נושא קרוב — היחס לנישואי תערובת בקשר לסיפורו של שלום עליכם על בתו של טוביה שנישאה לגוי.

המרצה גולדשטיין, שהיה עסקן ותעמולן ציוני נודע, ניסה להקהות מחריפות הבעיה. הוא תיאר את התלבטויותיה של אישה צעירה שהתאהבה בגוי ושאל אם מותר לנו, אף שיהודים לאומיים אנו, להתעלם מרגשות אישיים ולגזור על אהבה. ידידי, אריה ביחובסקי, שלל את נישואי התערובת מכל וכל (אף כי לא היה דתי). צריך לזכור שבעיה זו היתה אקטואלית למדי באשר קרו בין הסטודנטיות היהודיות מקרים לא מעטים של נישואי תערובת. היינו נוהגים לקיים אחת לשנה נשף מסכות לסטודנטים יהודים וההכנסות הוקדשו לעזרת סטודנטים נצרכים.

דבר זה נפסק לתקופה מסוימת בגלל זה שהקורפורנטים הפולנים היו נוהגים לבוא ולעשות שערוריות. החלטנו לקיים שוב את הנשף המסורתי וארגנו קבוצה ש"תטפל" במפריעים. אריה ביחובסקי ואנוכי היינו בקבוצת משליטי הסדר. ואכן המתפרעים לאחר שקבלו את ה"טיפול" הדרוש לא הוסיפו יותר להפריע.

ב־1910 התקיימה באודיסה ועידה ציונית. אריה ביחובסקי ואנוכי נסענו לוועידה כנציגי הסטודנטים ביורייב. חייב אני להודות שסיבה חשובה לבחירתנו היתה בכך שהתנדבנו לנסוע על חשבוננו הפרטי. זו היתה הזדמנות עבורנו להפגש עם מנהיגי הציונות הרוסית, ז'בוטינסקי, אוסישקין ואחרים.

כאשר הדוד אריה התיישב בארץ־ישראל והורי עזבו את החצר שלו, אמר לי סבא

בגנזעים: "היתה לי שמש שהלכה לזרוח בארץ רחוקה" — הכוונה לאריה "וגם הלבנה לא זורחת בחצרי עוד" — הכוונה לאמי. הוא השתמש לעתים במליצות מעין אלה.

אבא בצבא הצאר

כשבגרו הבנים, הגיע העת לגיוסם לצבא. בדרך כלל השתדלו היהודים לשחרר את בניהם מן השירות, לעיתים עד כדי הטלת מומים בגופם. השירות היה קשה וממושך ולעיתים גרם לניתוק מן המשפחה ואף ניתוק מן היהדות. שני אחיו של אבי, חיים ואריה שוחררו מן השירות הצבאי אולי בזכות לימודיהם או שמא בשל קשריו של סבא. לא כן אבי, הבן הבכור, הוא גוייס לצבא הצאר. היה לי רושם שסבא לא השתדל לשחררו מן הצבא כדי ללמדו לקח. ידוע לי שבשנת 1905 שירת במזרח הרחוק, במנצ'וריה. מאותה תקופה רחוקה נותר בידי "סידור" שיצא לאור בעיר אירקוצק.

בתפילות אלו מופיעה תפילת "מי שברך" לצאר ניקולאי, אמו מריה, אשתו אלכסנדרה ויורש העצר גיאורגי אלכסנדרוביץ. בתום מלחמת יפן-רוסיה, הועבר אבי אל יַבְלוֹנָה, ליד וורשה. שם שירת בחיל פרשים. אבי תחילה נהנה מן השירות, היות וסוסים היו תחביבו. אולם לאחר שנה וחצי נמאס עליו העניין והחל לחפש דרכים להשתחרר מן השירות. היה יוצא אל החצר הקפואה ומתגלגל בשלג כשחצי גופו ערום, בתקווה שיחלה בדלקת ריאות. אלא שנותר בבריאותו הטובה ואפילו לא השתעל. לבסוף החל לשגר מכתבי יאוש הביתה, אל אמו. מכתבים אלה בעזרתה של סבתא רככו את לבו של סבא. יום אחד נסע ליבלונגה עם שעון זהב, מתנה יקרת ערך, עבור הפולקובניק. זמן קצר אחר כך שוחרר אבא מן השירות הצבאי וחזר הביתה.

יחסי סבא והבנים

סבא היה בעל אופי מורכב. מחד היה מלא הומור ודברי חכמה, מאידך קודר וזועם. כשהבן מישוה לא היה גבול למסירותו וסבלנותו, אבל אוי למי שלא היה אהוד עליו. היה מעורר הערצה ומסירות אך גם שנאה וקנאה. הוא דרש הרבה מעצמו ומאחרים. יחסו אל בניו היה מחמיר ונוקשה. היה מקרב ומרחיק אותם לסירוגין, ביד אחת מלטף ובשניה מעניש.

שתי משאלות היו לסבא, להדריך את בניו בדרך הדת והמסורת היהודית ולהקנות להם השכלה רחבה ומעמיקה. היתה לו הרגשה שנכשל בכך, אף אחד מן הבנים לא היה שומר מצוות. באשר ללימודים, היחידי שהתמיד והעמיק בלימודיו היה אריה. סבא דרש מבניו שילכו בדרכיו, שיצינעו לכת כמוהו. גם בזה לא הצליח, לדעתו. הוא אהב לעשות הכל במו ידיו או בהשגחתו האישית. לא סמך על בניו או פקידיו. היה עוקב אחר עובדיו ומשלים את עבודתם אם לא נראתה לו. בשנות ה-30, הזכורות לי היטב, היה כבר חולה לעתים קרובות. אך גם בין התקף לב להתקף אסטמה, לא הוציא את רסן העסקים מידי. בניו לא השלימו עם אופיו הסמכותי. אבי היה קובל: "הנה ישנם סוחרים בעיר שעובדים בצוותא עם בניהם ושלט מתנוסס 'גולדין ובניו', 'קצב ובניו'. מדוע שלא תהיה פירמה 'סדובסקי ובניו'? אבל סבא לא הסכים לכך. הוא המשיך לנהוג כבניו כאילו היו נערים גם כשהיו בני 40 ו-50.

בניגוד ליחסו הנוקשה אל בניו, נהג כלפי סבתא בהתחשבות ובאהבה. למרות שמטבעו היה רגזן, לא שמעתי אותו מרים את קולו בנוכחותה.

כשלא היה מרוצה, היה מפטיר "חנה־פייג'ל, שתהיי לי בריאה למה זה עשית דבר כזה?" כשנסע סבא לארץ ישראל ב־1929 ושהה מחוץ לביתו כחצי שנה, נתנה סבתא ממון רב לדוד חיים לבנית בית חרושת ללבנים, סכומים שהסתכמו בעשרת אלפים דולר, הון עתק באותם ימים. כשחזר סבא ונודע לו הדבר, כעס מאוד, אבל הבליג ואמר בהומור: "כשהיית צעירה היית אשה הגונה, לעת זקנה התחלת לרמות אותי". סבתא צחקה וענתה לו "נכון, אני לוקחת לבנים שלי, לא שלך".

בגדי החול של סבא היו צנועים, אולם כשהלך לדבר עם פקידי הרשות, לבש מעיל פרווה יקר (הפרווה היתה בפנים, בחוץ צמר משוכב) ובידו מקל מהודר עם ידית של עצם. הוא כלל לא היה זקוק לו למשענת. באותם ימים המקל היה סמל של מעמד שלא קשור בבעיות בריאות.

סבא דאג שלבניו חיים, בנימין ולו, יהיו מקומות מכובדים בבית הכנסת, בצד מזרח. אם היה בקו הבריאות, הלך לבית הכנסת כל שבת וכמובן בחגים. הבנים היו פוקדים את בית הכנסת רק בחגים. אני זוכרת, בימי פסח או סוכות היה משתרר בבית מתח רב. דרך החלון ראינו את סבא בדרכו לבית הכנסת ואבי עדיין מחפש אחר ספר התפילות, שולח אותי בדחיפות אל אחי לשאול למענו "מחזור". למרות שלא היינו שומרי מצוות, אמי שמרה על מטבח כשר, כדי שסבא וסבתא יוכלו להתארח בביתנו. את כלי המטבח לפסח היתה אמי מכשירה לכל בני המשפחה שבחצר.

גם אנו הילדים הלכנו עם הורינו לבית הכנסת. אמי התפללה מספר תפילות עם תרגום רוסי. כך היה לה קל יותר להבין את הכתוב. בית הכנסת בו התפללנו היה בית כנסת של "מתנגדים". כפי הנראה רוב המתפללים היו ציונים, כי קראו לו "דער ציונישטישער בית מעדערש" (בית המדרש הציוני). סבא ידע עברית על בוריה. נהג לדבר בהברה אשכנזית, כמנהג יהודי מזרח אירופה. בשל בקיאותו בתורה ונסיגותו המסחרי הרב באו אליו לעיתים סוחרים יהודים, שיפסוק ביניהם בסכסוכיהם — "דין תורה". בוררות מעין זו היתה עדיפה על פני התדיינות בבית משפט ממשלתי, של גויים. פעם כתב סבא פסק דין של בוררות, בה השתתף, בעברית, בחרוזים. החיבור השתרע על גבי דפים רבים ונרשם בכתב יד יפה להפליא. סיפור המעשה היה לשיחת העיר.

סבתא והנכדים

כשהלך סבא בשבת בבוקר לבית הכנסת, היינו הנכדים, בני דודי, מירה, אברשה ואני באים אל סבתא לבלות אתה. אם כי דברנו אתה יידיש, קראנו לה בכינוי חיבה רוסי "באבושקה" (סבתא). פטפטנו רוסית ויידיש לחליפין, השפות התחלפו בפינו בחופשויות. פולנית היתה השפה הרשמית, שפת הממשל והגימנסיה. סבתא לימדה אותנו שירים וחרוזים בשתי השפות, יידיש ורוסית. שירים ששרו לפני שנים רבות בהורדישץ, על "גדי שזאבים טרפוהו" ועל "ציפור קטנה ששתתה וודקה מאחזורי השער והשתכרה" ועוד ועוד. אחר כך היתה משיחה עם מירה ואתי, מטיפה מוסר ויועצת לנו איך לנהוג בכחורים. כשגדלנו והיינו בנות 16, 17 היינו צוחקות ומחליפות כינוי

הנכדים משחקים אצל סבתא
מירה, אחיה אברשה ונחמה

מבטים, כאילו אומרות זו לזו: "מה כבר יודעת סבתא על בחורים?"
תוך כדי שיחה היינו מסרקות את שערה הארוך והסמיך ועוזרות לה בבחירת בגדים.
אלה היו השעות היפות של ילדותי. אם הייתי אני מקורבת לסבא מכל הנכדים, הרי
סבתא קירבה ואהבה את מירה במיוחד.
בניגוד לסבא, שהצניע לכת, אהבה סבתא בגדים יפים ויקרים שהיתה קונה בערים
הגדולות בוילנה או בוורשה. היא הקפידה על לבושה עד זיקנה ושיבה. נהגה לקנות
שמלות מאותו בד לעצמה ולמירה נכדתה, כאילו היו בנות אותו גיל, הבדים היו בצבעים
עליזים ונוצצים. פעם כשהביאה לה אמי דוגמאות של בדים לבחירה, אמרה לה סבתא:
"מה את מביאה לי בדים של זקנות? זה לא בשבילי". היא היתה אז כבת 70.
היו לה תכשיטים יקרי ערך, זכורה לי במיוחד קופסת מחרוזות פנינים טבעיות. מדי
פעם היתה נותנת מחרוזת מן הקופסה מתנה לכלותיה. ואף לי, כאשר עליתי ארצה ב-
1938, נתנה במתנה מחרוזת פנינים.

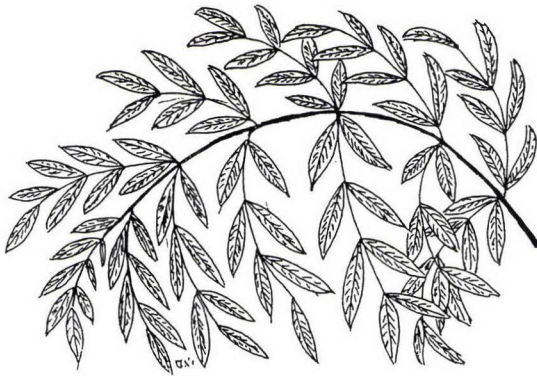
שידוך וחתונה

אבי היה הראשון בין הבנים שנשא לו אשה. דווקא צעד זה עשה לשביעות רצונו של סבא. מעשה שהיה כך היה, באחת מנסיעותיו פגש סבא ברכבת סוחר עצים מהומל ושמו אריה־לייב קגנוביץ. עודם משוחחים והנה עולה באחת התחנות בתו של אריה־לייב, כדי לדווח לו על הנעשה בבית ובעסקים. זה היה מנהג מקובל באותם הימים לפני עידן הטלפון. מיהרו מבני המשפחה היה מגיע אל תחנת הרכבת כדי לראות את הבעל או האב וספר לו על המתרחש בבית.

בתו של אריה לייב, מניה, מצאה חן בעיני סבא מרדכי. גם יחוסה היה נכבד. אביה היה בעל בעמיו, סוחר עצים ואב ל־5, כולם בעלי השכלה ולימים רופאים ומהנדסים, בזמנים שלא קל היה ליהודים להתקבל לאוניברסיטה ברוסיה.

בהמשך נסיעתם המשותפת הציע סבא מרדכי להפגיש את הבת עם בנו בכורו, בנימין. אבי היה אז בן 26 ואמי רק בת 17, אבל כבר בוגרת גימנסיה.

למן הפגישה הראשונה עם אמי אמר אבי: "הפעם אציית לאבי ואשמע בקולו". הורי נישאו בשנת 1913 והתיישבו בברנוביץ, בחצרו של סבא ותחת עינו הפקוחה. כעבור שנה ב־1914 נולד אחי הבכור, יעקב.

בן אריה

חלק ב' — (מלחמת העולם הראשונה)

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה זו, כמו שאר האירועים הפוליטיים שבאו בעקבותיה, הטביעו את חותמם על מהלך חיי משפחתנו. סבא וסבתא התפנו מיד אל תוככי רוסיה. הדוד חיים, שהיה עדיין רווק, נשאר בברנוביץ לשמור על החצר והבתים. הדוד אריה שהיה כבר רופא, גויס כקצין-רופא לגדוד קוזקים בצבא הצאר. ואילו אבי גויס אף הוא לצבא ותוך זמן קצר נפל בשבי האוסטרו-הונגרי בחזית גליציה, והוכל למחנה שבויים ליד וינה. רק אבא יצאה נשכרת יחסית מתקופה קשה זו. היא נסעה עם תינוקה, יעקב, אל הוריה בהומל. השאירה אותו שם בהשגחתם. היא עצמה המשיכה לסרטוב, שעל הוולגה, ללמוד רפואת שיניים. ואמנם לכשחזר אבי מן השבי כעבור 4 – 3 שנים כבר סיימה את חוק לימודיה והיתה לרופאת שיניים. למעלה מ-3 שנים שהה אבי במחנה השבויים. החיים במחנה היו קשים מאוד, רעב ומחלות שעליהם נוספו הגעגועים למשפחה הצעירה. מעט חבילות מזון שהגיעו אליו מאבא, עזרו אך במעט להפיג את קדרות השבי. עם גמר המלחמה ושחרורו מן השבי, הגיע אבא להומל לאסוף את אמי ואחי. הם חזרו לברנוביץ והתחילו בשיקום הבית והפרנסה.

מלחמת פולין-רוסיה

מלחמת העולם הראשונה נסתיימה, אך השלום טרם הגיע לאיזורנו והשלווה עדיין רחוקה היתה ממשפחתנו. המהפכה הרוסית הגדולה השתוללה במלוא עוצה. בביילורוסיה, כמו ביתר חלקי האימפריה הצארית, דהרו גדודי ה"אדומים" המהפכנים ונלחמו ב"לבנים" נאמני הצאר. ובינתיים התארגן הלגיון הפולני תחת פיקודו של הגנרל יוזף פילסודסקי וניסה לקבוע עובדות בשטח ולהרחיב את גבולות פולין העצמאית שהוקמה לפי הסכמי שלום וורסאי.

ברנוביץ עברה כמה פעמים מיד ליד. תוך כדי תהפוכות המלחמה נכבשה העיר ע"י הצבא האדום. בטרם נכנסו גדודי ה"אדומים" אל תוך העיר, החליטו סבי והורי לברוח. סבא, סבתא, הורי, ואחי, כאשר אמי בשבועות האחרונים של הריונה. גם את העוזרת לקחו עמם לדרך ועלו על רכבת הנוסעת מערבה לכיוון וורשה. הרכבת התעכבה בביאליסטוק. אם משום הקרבות בסביבה או בגלל בריאותה של אמי, החליטה המשפחה להתעכב בביאליסטוק זמנית. העיר נכבשה חיש מהר ע"י הצבא האדום. מיד הגיעו אנשי המיליציה אל מעונם הארעי של משפחתי. קצין רוסי שיכור ניפנף בפקודת מעצר, שאל: "מי פה סדובסקי הזקן?" אכן זה היה כינויו של סבא "דער אלטער סדובסקי", (מעין "סניור") יצא אבי ואמר: "לשם מה אתם צריכים את הזקן, הוא חולה מאוד ולא יחזיק מעמד, קחו אותי תחתיו" ואכן סבא סבל כבר אז ממחלת לב (אנגינה פקטוריס), ועוד בשנת 1911 אמרו הרופאים שלא יחיה יותר משנה אחת. אלא שבסופו של דבר האריך ימים עוד 30 שנה עד 1941.

אותו קצין שיכור הרהר רגע וקיבל את הצעתו המדהימה של אבי. כך נעצר אבי תחת

סבי. אחי יעקב, שהיה אז ילד בן שש, זוכר היטב את האירוע הדרמטי. כיום נשמע הסיפור תמוה, אולם באותה תקופה לא היה יוצא דופן. שמעתי מפי קבלן תל-אביבי, אליהו יצחקי, שכן דודו ישב ברוסיה שבע שנים בבית סוהר במקום אביו הקשיש, באותה תקופה. חשבו שאבי נעצר לחקירה קצרה, אחרי הכל, הוא לא היה פושע מבוקש או קונטר-רבולוציונר מסוכן. בסך הכל יהודי בורגני. יחד עם אבי נעצרו כמאה איש בביאליסטוק והובלו בשיירת רגלים מזרחה, בכיוון סמולנסק. שיירת העצורים צעדה מאות קילומטרים בתנאי מחסור ורעב. הם היו מלקטים ירקות בשדות. לפעמים רחם עליהם מישו והיה מושיט ככר לחם.

בסמולנסק היה אבי כלוא שנה שלמה בבית הסוהר. שוב חזרו על עצמם המחזות שהכיר ממחנה השבויים, רעב, מגיפת טיפוס ופחד מהוצאות להורג שרירותיות. משך כל אותו הזמן לא ידע אבי אם נולדו לו בת או בן, כי רק לאחר מאסרו ילדה אותי אמי. סבא כראש המשפחה העניק לי את השם נחמה. הוא אמר: "בימים קשים אלו כשבנימין נעצור אכן זקוקים אנו מאוד לנחמה".

בינתיים הצבא האדום התקדם לעבר ורשה. בהיות ידם של הבולשביקים על העליונה נוצר שיר: "ניקח את וורשה, נלך על ברלין ופריז ואז הים אותנו לא ירתיע, עד לניו יורק נגיע!". באותם הימים של רעיונות מהפכה כלל-עולמית, הבולשביקים קיוו שבברלין תתחולל מהפכה קומוניסטית ולא תהיה התנגדות לכניסת הצבא האדום. אולם הצבא האדום הגיע רק עד לפרוורי ורשה, ושם קרה מה שכונה בפי הפולנים "הנס על הויסלה". הצבא הפולני הצליח להדוף את הצבא הרוסי ופתח במרדף אחריו. אנשים מלאו פיהם צחוק: איזו בדיחה, לברלין נגיע! — לא ידעו אז שכעבור 24 שנים בלבד, יגיע הצבא האדום הן לוורשה (1944) והן לברלין (1945).

כיבוש ברנוביץ על ידי הבולשביקים ב-1920

סיפורים רבים שמעתי על התקופה על כיבוש העיר ע"י ה"אדומים". על ביקורו של לב טרוצקי שהיהודים התגאו בו, גם אלה שלא היו מחסידיו הפוליטיים. הם קראו לו בשם חיבה "לייבע", "לייבעלע". טרוצקי היה נואם בחסד עליון שהלהיב בדבריו את המוני המהפכנים והחיילים. סיפרו, שהיה מסוגל לנאום עשרים וארבע שעות ביממה בככרות ובשווקים של ביילורוסיה.

דמותו של לב טרוצקי ותורתו העסיקו את יהודי ברנוביץ הן בימי המהפכה והן לאחריה. לאחר שגלה מרוסיה, סופר כאילו לנין אמר לפני מותו למקורביו "תזהרו מן הגרוזיני" והכוונה לסטלין. כל כך נחרטו בזכרונות סיפורים אלה שכאשר ביקרתי בעיר מקסיקו כעבור שנים רבות, הלכתי לבקר את הבית בו התגורר טרוצקי בעת גלותו במקסיקו ובו גם נרצח ע"י שליחיו ובפקודתו של סטלין.

מסיפורי אותה תקופה זכורה לי אפיזודה מחיי המנהיג הפולני הנודע-יותר פילסודסקי. שוב אינני בטוחה באשר לזמן המדויק של האירוע עצמו ולא עלה בידי לברר, אבל בטוחה אני שאכן אירע הדבר בברנוביץ וקשור במלחמה בין הפולנים לרוסים.

פילסודסקי היה אחד ממיסדי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, ה-פ.פ.ס. (פולסקה

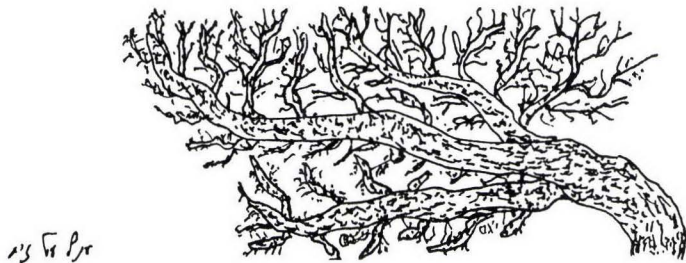

מרשל יוזף פילסודסקי מתקבל בלחם ובמלח בקהילה היהודית של דבלין, לאחר שכבש את העיר מידי הבולשביקים באוגוסט 1920. צלם: מ. פוקס.

פֶּרֶטְיָה סוֹצְיָאליסְטִיזְנָה) שנוסדה בשנת 1905.

מאז ועד היותו מפקד של "לגיון הפולני" בשנות 1917, 1918, הרוסים רדפו אותו. מדי פעם נאסר וברח ממאסרו. באחד הימים הסתתר בברנוביץ. הרוסים חיפשו אחריו וערכו חיפושים מבית לבית. היה בעיר יהודי בשם זקהיים, חרט עץ וכינויו היה "דער טוקנער" (חרט בידיש), הוא הסתיר את פילסודסקי בחצרו. יש אומרים שהוא הלבישו בגדי בחור ישיבה והושיבו ללמוד תורה. יש אומרים שהלבישוהו בגדי גויה כפרית, חרשת, והושיבוהו לחלוב פרה באסמו. אפילו נכדו, אברהם וסרמן, (אחד משניים ששרדו מן השואה ממשפחה עניפה של 14 ילדים ועשרות נכדים של זקהיים), אינו יודע את האמת לדיוקה.

אם כך ואם כך סיכן זקהיים את עצמו והציל את פילסודסקי ממאסרו ואולי אף ממוות. לימים, כשנעשה פילסודסקי שליטה של פולין העצמאית, גמל לו, לזקהיים על חסד שעשה עמו בעת צרה. בנה לו בנין גדול שהושכר לגימנסיה הממשלתית, העניק לו זכויות ממשלתיים שונים (טבק ואלכוהול) ונתן לו גישה חופשית אליו בכל עת. זקהיים, הפך מבעל מלאכה צנוע לאיש צבור ו"שתדלן" חשוב. הפולנים משום מה החליטו שהוא רב וכך היו פונים אליו "אדוני הרב". הוא היה מופיע ב"סיים" עטוף טלית ומברך את הנבחרים, דבר שהרשים את האצולה הפולנית. יום אחד החליט זקהיים שהוא רוצה להבחר ל"סיים" במסגרת מפלגתו של פילסודסקי. אולם לכך לא נתן לו פילסודסקי את תמיכתו, אלא יעץ לו ללכת לבחירות עם רשימה יהודית עצמאית. חשב שיהודים רבים יתמכו בכך חסותו ובעיקר אלה שעזר להם בשתדלנותו. אולם למרות שהופיע באספת בחירות בבית הכנסת "הגדול" שבציר לא אסף מספיק קולות ולא נבחר ל"סיים".

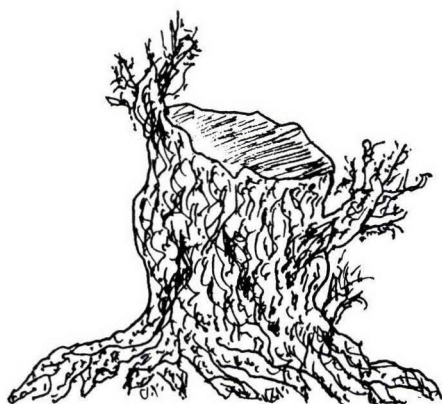

הדוד חיים מתחתן

בשלהי מלחמת העולם הראשונה, כאשר סבא עדיין משתהה בפנים רוסיה, הכיר הדוד חיים והתאהב בחייקה ז'יטלר היפהפיה. היא היתה גרושה עם ילד (הלא הוא יענקל'ה צ'ימינסקי, כיום בארגנטינה).

הגיעו אל סבא שמועות, שחיים עומד להתחתן עם חייקה, שלח בדחיפות שליחים להזהירו כל יעשה צעד זה. אולם הדוד חיים לא שעה לדברי אביו והתחתן עם חייקה. הדבר גרם למתח רב ביניהם, מתח שנמשך כל ימי חייהם, גם לאחר שנולדו שני הילדים, מירה ואברהם. בניגוד לסבא, הסבתא הפגינה את יחסה הלבבי לכלתה. כאשר ברחה המשפחה בזמן ההתקפה הבולשביקית ב-1920 לביאליסטוק, נשאר הדוד חיים ואשתו בביתם בברנוביץ. הדוד חיים שאהב לכתוב שירים, כתב שיר בשם "מרש על וורשה", שהיתה בו מידת אהדה לצבא האדום המתקדם. כשהובס הצבא האדום ונסוג והפולנים חזרו לברנוביץ, היו אנשים שלא שכחו לו, לדוד חיים, את השיר והוא כמעט ונכנס לבית סוהר בגללו. כשאבי היה רוצה להקניט את אחיו, היה מזכיר לו: "מה אתה חושב לך, שזהו "מרש על וורשה"?

אברהם מספר על אביו, הדוד חיים, שבנה כמו ידיו כרכרה מהודרת עם קישוטים וריפוד מיוחד מעשה אמנות. הציעו לו עבודה כסף רב הוא התפתה ומכר אותה. הוא נהג להקריא את שיריו וסיפוריו הקצרים לבני משפחתו. כולם מקשיבים וצוחקים מן הסיפורים ההומוריסטיים והדודה חייקה מגישה תה ואומרת "19 ואט, אי קלעבא נייט Poet, A Chleba nyet" (משורר ולחם אין).

א.א.
חנה ניקיטין היטלר ז'יטלר

סיפורה של לאה חַיִּיט (לבית אנקשטיין)

בעקבות מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית שבאה אחריה, התרושו משפחות רבות בעיר. סבל רב סבלה גם משפחתנו. הורי, גרשון ושרה אנקשטיין תכננו לעלות לארץ ישראל בשנת 1913, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. אבא היה ציוני נלהב. הוא התכתב עם בת דודה, אניוטה לויטה, מבת-שלמה בענין עליה. אולם בשל המצב הכלכלי הקשה בארץ היא יעצה לו לחכות. הורי לא ביטלו את רצונם לעליה בעקבות המכתב, אך דחו אותה לזמן אחר. בינתיים פרצה המלחמה. כשהיתה ברנוביץ תחת הכיבוש הגרמני, הקדיש אבא הרבה מזמנו לעבודה ציבורית. השלטון הגרמני היה קשה. אנשים נתפשו לעבודות כפיה, רכושם הוחסר ובעיר שרר רעב ומחסור.

מכיון שהשפה הגרמנית היתה שגורה בפי אבא ולאחר משא ומתן עם השלטונות, הסמיך אותו מושל העיר הגרמני לקנות קמח, לחלקו בין האופים, ולהשיג על חלוקת לחם לפי מספר הנפשות בבתי התושבים. אנשים רבים התביישו לספר על מחסורם. לא לכבודם היה לקבל תמיכה ציבורית. צריך היה לעזור לאנשים אלה בסתר, כדי שלא יפגעו. בכך טיפל אבא.

כשעזבו הגרמנים והצבא האדום החל להתקרב לברנוביץ, לא רצה אבא שבניו ישארו תחת שלטון סובייטי. לא חיכה עוד ושלח אותם, את בנימין ומרדכי לארץ-ישראל. הם נסעו ארצה יחד עם משה פלדנקרייז, אותו פלדנקרייז שהתפרסם בשיטת היוגה שלו, בהם העמיד את בן גוריון על הראש. שלושת הצעירים היו בין החלוצים הראשונים מברנוביץ. הם הגיעו לתל-אביב לאחר מסע טיטולים של חצי שנה. בארץ הצטרפו שני האחים מרדכי ובנימין ל"קבוצת ברנוביץ", קבוצה לעבודות בנין בתל-אביב. היו אז כבני 18 — 19. יתר בני המשפחה, הורי ושתי הבנות, צפורה ואני נשארו בברנוביץ תחת הכיבוש הסובייטי. הסחורות בבית המסחר המשפחתי, בית מסחר למכשירי צילום וכתיבה, הוחרמו. מצבה הכלכלי של המשפחה התדרדר. אבי נפטר מרוב עגמת נפש וצער. אמא נותרה בגיל צעיר אלמנה עם אחריות לפרנסת המשפחה. הבולשיביקים הציקו לה, מדי פעם היו באים לערוך חיפושים בחנות ובבית. החריומו סחורות בהדרגה ובעיקר נהגו לבוא בלילות שישי ושבת. פעם כשבאו כשבת והיו בין השוטרים גם יהודים, התפרצה אמי ואמרה להם: "בעלי מת, בתי שוכבת חולה בטיפוס ואתם, יהודים באים להציק לי ולערוך חיפושים דווקא בשבת, הרי לכם המפתחות של החנות, קחו את הכל!". קצין רוסי, גוי, שהיה באותו מעמד ענה לה שהחיפושים נערכים לא ביוזמתו, "ישנם ביניכם מלשינים" רמז ונתן פקודה לחייליו לעזוב במנוחה את המשפחה. כשהבולשיביקים עזבו את העיר והשלטון הפולני התבסס, הציעו סוחרים יהודים לאמא אשראי ככל שתצטרך, כדי שתתחיל שוב במסחר. אולם דווקא יחסם המיוחד של הסוחרים פגע בה, היא לא רצתה בהתחשבות מיוחדת. אמא היתה אשה בעלת כבוד עצמי ולא היתה מוכנה לקבל טובות ורחמים של הזולת. מקרה שקרה לי חזיק את דעת המשפחה לעזוב את פולין ולעלות ארצה. המעשה שהיה כך היה, יום אחד נאסרתי בעקבות חילופי דברים עם איזה פקיד פולני. זה טען שהעלכתי אותו והאשים אותי, לא פחות ולא יותר, אלא בקומוניזם. אשמה כבדה באותם הימים זמן קצר אחרי עזיבת הבולשיביקים. הודיעו לדודי מרדכי סדובסקי, שנאסרתי, הוא הופיע מיד. כל ליל

מאסרי ישב על מדרגות תחנת המשטרה לשמור שלא יאונה לי כל רע. לאחר יממה שיחררו אותי מן הכלא. ערבותו של "פאן" (אדון) סדובסקי, היתה בעלת ערך רב אז. אצל הקומוניסטים סבלנו כבורגנים, אצל הפולנים סבלנו כקומוניסטים. כשהודיעה אמא על החלטתה הסופית לעלות ארצה, נתמלאו כל בני המשפחה חרדה. איך תצא, לדרך ארוכה וקשה, אשה בודדה ושתי בנותיה שהצעירה ביניהן עוד נערה, גימנזיסטית. ואיך תוכל להסתדר בפלסטינה? מדבר, ארץ לא זרועה? מדי יום היו באות אליה משלחות של בני משפחה וידידים ומזהירים אותה כל תעשה צעד זה. משראו כי דעתה נחושה לנסוע ולחיות יחד עם כל ילדיה בארץ, נסע אחיה, הדוד יוד'ל קפלן אל הרבי שלו, הרבי מקוידונוב. גולל לפניו את קורות חייה של שרה ואת שאיפתה לעליה. כששמע הרבי את הסיפור שקע במחשבות ולבסוף אמר: "זי דארף פאהרן". (עליה לנסוע).

ההכנות לעליה היו יגעות ונמשכו זמן רב. צריך היה למכור את החנות והבית. את הכסף שקיבלה אמא תמורת הנכסים שמרו בבית ולא בכנק, כמקובל היום. לילה אחד ניסו שוודים לפרוץ לביתן של שלוש הנשים שהתגוררו לכדן. השוודים לא הצליחו לפרוץ את הדלת הכבדה, הסגורה על בריח, אך מאותו לילה בא גבר מקרובי המשפחה ללון בביתנו. לעיתים היה זה הדוד יוד'ל, או איצ'ל שקולניק או אחרים. לבסוף עלתה אמא עם בנותיה ארצה והצטרפה לבניה. כך התאחדה המשפחה, היה זה ב-1925.

בחזרה הביתה לברנוביץ

לאחר הנסיגה של הצבא האדום בעקבות התבוסה ליד וורשה, נשארה ברנוביץ בתחום פולין. אמנם היו עוד ויכוחים ודיונים על תיחום קו הגבול. קו הגבול נקרא קו קרזון, על שמו של לורד קרזון האנגלי, יושבראש בוועידת השלום בברסט-ליטובסק ב-1918. את רוסיה הסובייטית ייצג לב טרוצקי. אמנם אחרי כן היתה עוד מלחמה (1920) והסכמי השלום הסופיים נחתמו בריגה ב-1921.

הפרקים האלה בהיסטוריה הפולנית היו לשיחת יום בביתנו משום כך אני חוזרת ומזכירה זאת. מה היה אילו אז נשארה ברנוביץ בגבולות רוסיה הסובייטית? לא הפסקנו לדון בסוגיה זו.

אחרי שהות של כחצי שנה בביאליסטוק, חזרה המשפחה לברנוביץ. דרך, שבימים כתיקונם ארכה חצי יום, התמשכה זמן רב. פליטים רבים, מתושבי הסביבה ביקשו לשוב אל בתיהם. בין החוזרים היתה גם משפחת טורצקי, שכנים שלנו, סוחרי תבואה. אחד מבני המשפחה — שמשון-טורצקי, לימים פרופסור שמשון בן-תור, גם היה בין החוזרים. כל פעם שפגש אותי בארץ, אם ברחוב או במפגש חברותי בטכניון, היה צובט בלחיי ואומר: "הילדה הזאת לא נתנה לי לישון בלילות". לא הייתי כבר ילדה, אלא אשה מבוגרת ואם לילדים ומשפט זה היה תמיד מביך אותי. כשראה את מבוכתי היה מוסיף: "זה היה ברכבת פליטים והיא היתה תינוקת בוכיה בלילות".

הסכמי השלום החזירו אותנו הביתה לברנוביץ, אבל בו בזמן יצרו חיץ, מעין "מסך ברזל" בין אמי ומשפחתה בהומל. לעולם לא ראתה יותר אמי את הוריה, ולא את אחיותיה ואחיה. אך אבי דווקא קיבל זאת ברוח מבדחת. לא היתה חיבה יתרה בינו לבין

חמותו, סבתי רחל. לפעמים כאשר נחה עליו רוח עליצות, היה מרים כוסית ואומר:
"לחיי לייבע טרוצקי שעשה גבול ביני לבין חמותי".

ושוב מן ההתחלה

כשחזרה המשפחה בראשותו של סבא לברנוביץ' היה שם מצב קשה. הבתים
שדודים, מחסור במצרכים וביגוד. אינפלציה דוהרת. הרובלים של ימי הצאר, הרובלים
של קרנסקי (ראש ממשלה זמנית ברוסיה ב־1917, שהודח ע"י הבולשביקים), "קרנקי"
והזלוטי הפולני, כל המטבעות הללו שימשו בערבוביה.

אמי מיד התחילה לעבוד כרופאת שיניים. במקום כסף היתה מקבלת מצרכי מזון,
קמח, ביצים וחלב מן האכרים והחיילים שטיפלה בהם. מצרכים אלה התחלקו לכל
המשפחה שבחצר. מזון לתינוקות לא היה בנמצא ולאמי לא היה די חלב להניקני. על כן
הניקה אותי הדודה חייקה שאותו זמן ילדה את בתה, מירה. כשגדלתי היתה הדודה
מזכירה לי ומספרת: "חזמ'לה, הלא הינקתי אותך".

הדוד אריה מחלץ את אבי מכלאוו

יותר מכל הדאגות, כלכליות ואחרות, העיקר על המשפחה נטל הדאגה לאבי. כל יום
שאלו את השאלה האם עודנו בחיים? ואם כן, מתי יחזור הביתה? ידעו שהוא בבית
הסוהר בסמולנסק, בתנאים קשים ואף מסוכנים, הן בגלל מגיפות שפשטו ברוסיה אחרי
המלחמה ובעיקר בכתי הסוהר והן בגלל הוצאות להורג של בתי הדין המהפכנים. אותו
זמן התגורר הדוד אריה במוסקווה ועבד בתפקיד של רופא אחראי לבתי הסוהר.
בתחילת מלחמת העולם גויס אריה כרופא לצבא הצאר, לגדוד פרשים קוזקים.
טיפל בפצועים וערך ניתוחים תחת אש ארטילרית. הקצינים והחיילים עמדו משתאים
למראה הרופא היהודי השולט במצב בתנאי קרב קשים, הם שאלוהו: "אתה לא מפחד?"
והוא, כך סיפר לי, היה עונה: "האם היושבים בחפירות מובטחים מן הפגזים הנופלים
במקומות בלתי צפויים?".

משהחלה המהפכה עבר גדודו של אריה לצד ה"אדומים" וכך מצא את עצמו לוחם
כשורות הצבא האדום. עם תום המלחמה חזר אריה למוסקווה, שם התגוררה אחותו
רבקה עם בעלה ד"ר פלקס ובתם מירה.

במוסקווה פגש אריה את יוטה (יהודית) לבית שרשבסקי והתחתן אתה.
מוצא משפחת שרשבסקי היה מוורשה. אוירת תרבות ואלגנציה של עיר גדולה
נתמזגו ב"דודה יוטה", כפי שקראנו לה. בנות משפחת שרשבסקי היו יפות תואר
ובעטיין כונתה המשפחה "קן היפהפיות" — (ברוסית גֶ'נִיזְדוֹ קְרֶסְכִין), אמה של דודה
יוטה, הגב' רבקה שרשבסקי עלתה ארצה ממוסקווה בשנות ה־30. היא נהגה לסגור את
החלונות והתריסים לפני שסיפרה על קורותיה ברוסיה. במוסקווה נשאר בן ובת, שלא
זכינו להכירם.

כשנודע לאריה שאחיו בנימין כלוא בסמולנסק, יצא בשליחות רשמית לשם, כרופא
מפקח בריאות, של בתי סוהר. הגירסה במשפחה היתה שיצא לדרך בקרון סניטרי
מיוחד. הגיע לבית הסוהר של סְמֹלֶנְסֶק ולאחר סיור בו אמר למנהל בית הסוהר גלויות:

"אחי, בנימין סדובסקי, יושב כאן, אצלך. הרשה לו לצאת לעבודות חוץ". הרשות ניתנה, מצבם של האסירים שיצאו לעבוד היה טוב לעין ערוך מאלה שישבו בפנים הכלא. הם נהנו מאוויר צח וחופש תנועה יחסי ויכלו לקנות לעצמם מצרכי מזון אם היה להם מספיק כסף, כמובן. אבי ניצל את הזכות שניתנה במלואה ואף מעבר לזה. לאחר זמן קצר מצא קשר למבריחי גבול. יום אחד יצא מבית הכלא ולא חזר, אלא המשיך בדרכו לברנוביץ, שמצדו השני של הגבול, לביתו ולמשפחתו.

כדי לא לגרום הלאה למשפחה בהופעתו הבלתי צפויה ובעיקר לסבא חולה הלב, ביקש מגוי מכר, שפגש במבואות העיר, לבוא לביתו ולספר כי ראו אותו ליד הגבול, חי וקיים. רק כעבור שתיים נכנס הביתה.

בשובו מצא אבי את המשפחה במצב ירוד מכל הבחינות. דבר שלא יכול לשכוח היה שאמי לבשה חצאית עשויה משמיכה צבאית גסה (תשלום של אחד הפציניטים שלה). כאות תודה לאבי החליט סבא למכור את הטוב במגרשיו ואת הכסף יעד להתחלת עסקים לאבא. המגרש היה במרכז העיר מול אנדרטת החייל האלמוני שעליה פסל של הנשר הפולני הגאה, סמל לעצמאותה של פולין. היהודים כינו את הנשר, בצחוק "דער הענדל" (האפרוח) גם בספרות היהודית מוזכר הנשר הפולני כ"תרנגול" פשוט ולא נשר, מלך העופות.

לאבי היתה תכנית להקים בית חרושת לרהיטים. לשם כך הביאו מכונות ומומחה מגרמניה, אולם הדבר לא עלה יפה, ואז פנה אבי לעסוקו המקורי, האהוב עליו, סחר עצים וראה ברכה במעשיו.

עלייתו של הדוד אריה ארצה

דוד אריה היה ציוני נלהב מנעוריו. כששאלו אותו "ממתי אתה ציוני?" ענה "אני ציוני מבטן ומלידה". מכיוון שתחום התמחותו הרפואית היתה מילדות, נשמע הדבר כבדיחה טובה.

במשך שנים תכנן אריה את עלייתו ארצה. הזדמנות נפלה בחלקו כשהציעו לו בשנת 1924 לנסוע לקונגרס רפואי לברלין. הוא לקח עמו את אשתו ואת בנו התינוק, אליהו. הפרופ' שלו שאל: "אם הנך לוקח אתך את אשתך ובנך, האם אתה מתכוון לחזור?" למרות סכנת גילוי הדבר, ענה גלויות: "לא. לא אחזור, אמשך מברלין לפלסטין". הפרופסור איחל לו הצלחה לדרך. סבא שלח לו כספים לברלין והציע לו לחזור לברנוביץ להתחיל בעבודה פרטית בעיר שגדלה בינתיים. אבל הדוד אמר: "אתה רוצה שאפתח בית קברות פרטי? עלי עוד ללמוד הרבה ולהשתלם במרכזי הרפואה הידועים כמו ברלין ווינה".

גילוי הלב עבר בשלום. כעבור כארבעים שנה בתחילת שנות הששים נסע הדוד אריה למוסקווה לכנס מדענים. לפני הנסיעה הלך לשגרירות ברית המועצות, ברמת-גן, לקבל ויזה. הוא חשש שיזכרו לו את חטא עזיבתו את ברית המועצות.

שאל את השגריר "האם אוכל לנסוע וגם לחזור?" ענה לו השגריר, "פרופסור סדובסקי, סע בשקט ותחזור בשלום". מכיוון שהדודה רבקה פלקס תמיד חששה מכל קשר עם חו"ל, התקשר אליה ע"י יחיאל נרקונסקי, דודו של ד"ר אלחנן נרקונסקי, החי כיום ברמת-גן. כדי לפגוש את אחותו נסע אריה ל"דצ'ה" (בית קיט) שלה מחוץ לעיר, שם פגש אותה, את בעלה ואת הבת מירה. הצעירים במשפחה, הנכדים נעלמו באופן מסתורי ולא הורשו להפגש אתו. הוא חזר עם מפח נפש. היתה זו פגישתו האחרונה עם אחותו. מכריו משכבר הימים במוסקווה סרכו בנימוס לפגוש אותו. הוא צלצל לכמה מהם. "כן אנו זוכרים אותך היטב", אבל "בבוקר עוזבים באופן דחוף את העיר ומצטערים שלא נוכל לראותך".

אריה היה היחידי מבין אחיו שנסע מעבר לים. אמנם סופר לי שהדוד חיים החליט פעם לנסוע לאפריקה הדרומית ואף הגיע עם קבוצת צעירים עד הגבול. אולם סבתא נתקפה צער ובכי ושלוחים יצאו בהולים והחזירוהו הביתה מן הגבול.

לאחר עלייתו ארצה רק פעמיים במשך 15 שנים ביקר אריה בבית הוריו בברנוביץ. בשנת 1929 ובשנת 1937. בביקורו הראשון לברנוביץ ב-1929 אריה הגיע יחד עם הדודה יוטה. היה זה בקיץ ואנו שהינו בדצ'ה במקום ששמו לְסֵנְאִיָה (בתוך יערות). היו שם מספר בתים שהיו שייכים לאבי, בית אחד גדול שהושכר לבית הבראה ושאר הבתים הקטנים, כל אחד של שתי דירות, שהושכרו למשפחות נופשים.

בבתים הקטנים התגוררנו גם אנו וגם הבת דודה שיפרה גֶרְכֶר (בתה של הדודה לאה) עם בנה הקטן יוסקה. המקום היה מוקף יערות, קטפנו ביער פטריות וגרגירי יער.

הדוד אריה ואשתו באו אלינו אל הדצ'ה. זכור לי שישבנו ביער בערסלים והדודה יוטה רוקמת מפות יפות. בתום הקיץ חזרנו כולנו לברנוביץ.

אותו קיץ זכור לי במיוחד בשל השריפה הגדולה שפרצה מיד עם שובינו אצל

שכנינו, משפחת בורישנסקי. תחנת הקמח שבבעלות המשפחה נשרפה כליל וכל הגברים הצעירים דאז, כולל האורח, אריה, עזרו בכיבוי האש, שהלכה והתפשטה עד אשר התפוחים נאפו על העצים כגנים מסביב.

כפי הנראה בזמן ביקורו בברנוביץ השפיע הדוד אריה על אביו לעזוב את כל עסקיו ולבוא ארצה. החליט הסבא ועשה. לקח אתו כסף רב מתוך כוונה לקנות בארץ אדמה, לעשות עסקים ואף לבנות בית מלון בתל-אביב, כפי שסיפר מרדכי סדובסקי. סבתא אמרה היתה לבוא בעקבותיו וכינתיים השגיחה וטיפלה ברכוש ובעסקים שנותרו בברנוביץ.

הדבר היה לפני התפתחות של תחבורה אווירית. בשביל אדם חולני כמו סבא, הנסיעה לארץ כרוכה היתה בטלטולים קשים, ברכבות ובים. היו החלפות של רכבות ולינה בערים שבהן. נסעו דרך וורשה, וינה וטרייסט. או בנתיב אחר דרך לבוב, קונסטנצה. מקונסטנצה כמו מנמל טרייסט באניה עד לאחד מנמלי הארץ, יפו או חיפה. נמל תל-אביב טרם נבנה.

משהגיע סבא לתל-אביב, בנו אריה עבר כבר לגור לירושלים. סבא התגורר זמן מה בתל-אביב אצל אחותה של סבתא, שרה אנקשטיין, עמה היה לו קשר לכבי עוד מברנוביץ. לאחר מכן עבר אל בנו בירושלים.

המציאות בארץ גרמה לו אכזבה קשה. 1929 היתה שנת משבר עולמי ושנת מהומות דמים בארץ. המצב הכלכלי של הישוב היה קשה. סבא עצמו היה כאן יהודי אלמוני, זקן וחולה. כאן לא הכירו אותו ולא חלקו לו כבוד, כמו יהודים וגויים כאחד, בעירו. הילדים שעל שפת ימה של תל-אביב לעגו לעברית שבפיו, עברית בהברה אשכנזית, כבדה, כאשר שם בגולה כולם התפעלו מן העברית השגורה בפיו ובמכתביו. התפקיד של "זקן", "אבא של ד"ר סדובסקי", לא מצא חן בעיניו וכעבור חצי שנה חזר לברנוביץ. בהדרגה החזיר לברנוביץ את רוב כספו שלקח עמו בנסיעתו לארץ ישראל. לאחר זמן סיפר לי הדוד ואמר: "איפה נשמע דבר כזה, להחזיר כסף מארץ ישראל לגולה?"

גם כשחזר, מדוכא ומאוכזב, סבתא לא נטשה את רעיון העליה ונסיעה אל בנה והנכדים שלא הכירה, רנה ואליהו, אלא מתמונות. היא המשיכה למלא "סונדוקים" (ארגזים) במגבות פשטן. בגדי משי, לבנים עדינים, הכל "לנסיעה לפלסטינה". היא אף התחילה ללמוד שפות זרות, אנגלית וצרפתית, שכן כך הסבירה: "חלילה לי לבייש את בני הרופא (לימים פרופסור מרצה באוניברסיטת ירושלים) בחוסר ידיעה של שפות העולם הגדול, אנגלית וצרפתית".

למדתי יחד אתה, היינו מכינות שעורים בצוותא. פעם נכנס הדוד חיים וראה אותנו משננות שעור באנגלית. פרץ בצחוק גדול "שתי תלמידות אחת בת 65 ואחת בת 15". ואילו סבא, לאחר חזרתו מן הארץ, נכנס למעגל של פעילות כלכלית וציבורית מוגברת. באותה תקופה בנה את שלוחת פסי הרכבת לתוך חצרו. כמו כן תרם ובנה בית חדש לשיבת הרב אלחנן וסרמן. ישיבת "מתנגדים", כי היתה גם ישיבת "חסידים" בברנוביץ. הרב וסרמן היה מפורסם בין יהודי העולם האורתודוקסי, כאחד מגדולי התורה בעולם. יחסו לעליה היה שלילי, כמו של "אגודת ישראל". "לא לדחוק את הקץ, לחכות לבוא המשיח". סבא התקרב יותר ויותר אל חוג חסידי הרב.

חלק ג' בין שתי מלחמות העולם שנות התבססות ושפע

אחרי התקופה הקשה של המלחמות — מלחמת העולם הראשונה, המהפכה הרוסית הגדולה ומלחמת פולין-רוסיה, הגיעו שנים של שקט יחסי ושפע. ההורים עבדו, הילדים למדו ובימי פגרה ציפו לנו נסיעות ובילויים. בקיץ נופש בתוך יערות (דצ"ה) ובחורף סקי והחלקה על הקרח. מדי שנה נסענו לדצ"ה במקום אחר. קיץ אחד נסענו לאגם נרוץ, ימה בתוך יערות, שעל שפתה היתה אחוזתם של משפחת סטולוביצקי, ידידים ותיקים של הורי. הידידות נמשכה גם בדור שלי. הייתי חברה קרובה של בנות המשפחה מירה ושושנה וכן של הבן חיים שהוא גם חבר ללימודים של מתתיהו. הבן הצעיר, מיקי היה עוד ילד ולא נכלל בחוג ה"חברה" של בניגילינו. נסעתי לנרוץ עם אחי יעקב. בילינו בחתירה בסירות על האגם וברכיבה על סוסים. נערות ונערים מ"מכבי" וילנה הגיעו אף הם והשתתפו אתנו בכל האירועים העליונים. בזמן המלחמה חברי, מירה וחיים עם אביהם גדליהו ניצלו מן השואה. מירה עם אביה גלו לפנים רוסיה וחיים היה עם הפרטיזנים. האחות השניה שושנה והילד מיקי עם אימם ניספו. אחרי המלחמה הגיעו הניצולים ארצה. הידידות נמשכת עד היום. לפעמים הצטרפנו להורים בנסיעותיהם לעיר הגדולה וורשה.

אמי תפרה שם "גְרֶדְרוֹכָה" — מספר רב של שמלות, לפי האופנה האחרונה, אם כי לא חסרו תופרות וכדים יפים בברנוביץ.

אמא הפסיקה לעבוד בשנת 1926. אותה שנה יצא כפולין חוק של "נוֹסְטְרִיפִיקַצְיָה". כל בעלי הדיפלומות הזרות, כולל רוסיות, חייבים היו לעבור בחינות מחדש. לשם כך צריך היה לשבת בוורשה כשנה.

בלחץ המשפחה אמא החליטה לא לעזוב את הבית והמשפחה לשנה שלמה, למרות שמאד אהבה את מקצועה.

אבל לא ניתקה את הקשר עם עבודתה. בבית נשאר חדר עבודה "קֶבֶינֶט" עם כסא רופא שיניים ומכשירי עבודה. לפעמים בא מי מבין המכרים ליעוץ או לקבלת עזרה ראשונה, אם נתקף כאבים חזקים ולא היה לאל ידו להגיע אל רופא או למרפאה. עבודה זו עשתה כמובן בהתנדבות.

לאחר שנים ב-1939 כאשר נכנסו הסובייטים לברנוביץ, התחילה אמא שוב לעבוד, הפעם במרפאה עירונית. הסובייטים כיבדו את הדיפלומה מסאראטוב שהיתה ביד אמי, דיפלומה "שלהם".

רפואת שיניים היה מקצוע פופולרי בין בנות המשפחה. אחות אמי, רוזה, בלניגרד ואחות אבי, רבקה, במוסקבה גם הן היו רופאות שיניים. וכן הבת דודה רבקה קיטייבין (אחותה של אסקה קפלן).

המיוחד לגבי אמי היה, נחישותה לצאת לעיר רחוקה ולסיים את חוק הלימודים לאחר שנישאה והיתה כבר אם לילד. וכל זאת למרות שסבא מרדכי לא היה מרוצה מכל הענין.

לעומת זאת הוריה של אמי עזרו לה ע"י טיפול והחזקת אחי יעקב והוא פעוט בן שנתיים.

ב-1928 גדלה המשפחה ונולדה אחותי הקטנה הדסה. קראנו לה בשם חיבה "דִּשְׁקָה". דשקה היתה צעירה ממני ב-8 שנים ומיעקב אחי ב-15 שנים. עד עולם נשארה "אחותינו הקטנה".

באותן שנים שקטות יחסית עסק אבי בסחר עצים ויערות. כשאחיו ואחותו פנו בגיל 18 ללימודים אקדמיים, אבי החל בעבודה מעשית במקצוע היערנות.

יהודים רבים במזרח אירופה (פולין, רוסיה, הונגריה) עסקו בענף זה. זה היה ענף רב-גווני ופנים רבות לו. מיון, הערכה, תכנון ונצול השטח. כמו כן הובלה. אף עיבודו של העץ במנסרות היה בדרך כלל בידי היהודים. השמאים קבעו את ערכו של העץ. בהערכה ותכנון נכון תלוי היה רווח של שנה שלמה. עבודת הכריתה נעשתה בחורף. אנשים נעדרו חודשים רבים מבתיהם וממשפחותיהם. עם בוא האביב, לכשהפשירו הנהרות, נשלחו העצים על רפסודות ליעודם, אל מנסרות או לנמלי הים ליצוא.

היה גם סחר עצים בתוך הערים. עצים שמשו לבניית בתים, להסקתם וכמו כן לתעשיית רהיטים. העצים להסקה נקראו באידיש "ברען-הולץ". היו אף סוחרים קטנים שידם לא השיגה לקנות אלא כמות קטנה של "ברען-הולץ" למכרו לפי מטרים ללקוחות. היו סוחרים יותר אמידים, אשר היו להם מגרשים גדולים עם כל סוגי העץ. לדוד יוד'ל, אחיה של סבתא, היה מגרש צמוד לביתו, מלא עצים למכירה. בעבודתו נעזר ע"י בתו הנמרצת אסקה, וחתנו שמואל אפשטיין.

בעבר הרחוק, טרם נולדתי, עסק גם סבא בעסקי עצים, בין תחומי המסחר הרב-גוניים שלו. כפי הנראה חדל לעסוק בכך בשל התדרדרות במצב בריאותו. היערנות היה מקצוע גברי, שדרש מאמץ פיסי ניכר, נסיעות ממושכות על עגלות ועל גבי סוסים, בתוך יערות-עד וביצות. לעתים נדרשה הליכה ברגל על פני קילומטרים רבים. פולין ורוסיה שפעו יערות אין-סוף. חלק מהם כונה "פושצ'ה" כלומר יער עבות. מוכרת לי ה"פושצ'ה" של ביאלוֹבְּזִיז'ה, בין ביאלוסטוק לבין וורשה. ניצבו שם עצי ענק עתיקים וביניהם חיות בר נדירות. שהיו מוגנות ע"י השלטונות. באותה "פושצ'ה" היה גם ארמון נשיאי פולין, אשר בדומה לארמונות נסיכי צרפת, שימש לארוח אנשים חשובים מאד, שרי ממשלות זרות ונסיכים, לבילוי ולציד.

אדמת היערות היתה שייכת לאצולה הפולנית מדורי דורות. בשנות ה-30 היו בתוקף חוקים אשר הגבילו מכירת קרקעות ויערות ליהודים או למיעוטים אחרים. לכן האצילים, היו מוכרים רק זכיון לכריתה ועיבוד היערות. 90% משטחי היערות של פולין היו שייכים להם. האצילים הפולנים, "הפריצים" היו בני שכבה מיוחדת במינה. הם היו בעלי אחוזות, לעתים אנשי צבא בכירים ואנשי ממשל. הם לא אהבו לנהל את עסקי אחוזותיהם. את הטיפול בהם הפקידו על פי רוב בידי חוכרים יהודים, כשאת רוב זמנם היו מבילים בציד, שתיה ובילויים אחרים. היו מוכרים זכיון לחלקת יער ונוסעים לפריז

או לניצה בדרום צרפת ומבזבזים שם את כספם. רובם היו דוברי צרפתית, שהיתה אז שפתם של בני האצולה והדיפלומטים. כשכלה ממונם חזרו הביתה לפולין, למכור עוד חלקת יער ושוב לבזבז את הכסף על בילויים לסוגיהם. הם בדרך כלל היו פחות אנטישמיים מן ה"עמך" הפולנים. אבא היה מעורה היטב בנוף המקומי. דבר את העגה המקומית, ביאלורוסית, כמו כן רוסית ופולנית. הוא הכיר את כל העוסקים במקצוע הקשור ליערנות, החל מחוטבי העצים, גויים כפריים, ועד לאצילים הפולנים, בעלי האחוזות והיערות. אבי אהב את הבריות ועם כולם היה בידידות. בכל מקום לשם נסענו היה לו "אי גוטער ברודער" (אח טוב, במובן ידיד נאמן). עם ידידיו נמנו גם "פריצים" פולנים. הם היו מבקרים בביתנו, מתחבקים עם אבא, ומרעיפים מתנות ומחמאות על אמי ועלי. אמי היתה מזהירה אותי מפניהם. אמרה שהם מאד "רומנטיים" — כך היא קראה לזאת. "אציל כזה כשנכנס לבית, מוכן לחזר בריזמנית אחרי הגברת, הבת והעוזרת".

לפעמים באו נשותיהם אל אמי לבקש עצה ועזרה בנסיון להשיב את בעליהן אל חיק המשפחה. ידעו שלאבא יש קשר והשפעה עליהם.

אבי הכיר מעבודתו, רבת השנים באיזור, את שטחי יערות מזרח פולין, את התנאים הטופוגרפיים ואת סוגי העצים בכל מחוז ומחוז. מדי פעם קנה זכיון לכריתת עצים במחוז אחר. לפעמים היה זה מקום מפורסם ביופיו כמו "פושצ'ה" של ביילובייד'ה או איזור אגם סוויטז', כשעבד אבי בסויטז' סידר לנו שם דאצ'ה, (בית קיט) לתקופת החופש הגדול. נסענו לשם בכרכרה רתומה לשני סוסים ובדרך מבקרים בעיירת הולדתו של אבי, הורודישץ, שם נשאר לו ידידים מימי ילדותו.

אולם ברוב המקרים היתה עבודתו באיזורים נידחים של ביצות פוליסיה. אור הביצות היה מעופש, מלא יתושים, הגישה לשם אפשרית רק בחורף, כשקפאו המים בביצות ובנהרות. למקומות אלה לא לקח אותנו. נסע לשם לבדו עם שותפיו וצוות עובדים. אולם אנו לא ויתרנו על דאצ'ה. איך אפשר לנשום את אור הכרך הגדול ברנוביץ בימי הקיץ החמים? נסענו ליערות שבסביבה, לעיירת קיט כמו נוביילניה, לסנאיה, או מייצ'ט. לפעמים הרחקנו עד הרי הקרפטים, לזקופנה או קריניצה.

אבי אהב את עבודתו, את המרחבים, את היציאה לתוך היערות עם חבורת גברים צעירים ושמחים. לפני מלחמת העולם הראשונה, כשברנוביץ היתה בתחום רוסיה, היה מרחיק במסעותיו מארכנגליסק על הים הלבן בצפון, ועד לאסטרחאן על הים הכספי בדרומה של רוסיה. עבודתו היתה גם קשורה בנסיעות לערים הגדולות וורשה או וילנה לשם חתימת חוזים וקבלת רשיונות. היה בכך מן המשב של העולם הגדול. היה חוזר עמוס מתנות מנסיעות אלו.

היה לו חוש מסחרי מפותח. לעתים "סגר" עסקאות תוך כדי נסיעה ברכבת. נכנס למחלקה ראשונה, שם ישבו ה"פריצים", בעלי הקרקעות, קונה מהם על המפה זכיון לכריתת עצים על שטח יער. עובר למחלקה שלישית, שם נסעו "עמך", סוחרים יהודים ו"בְּרָאָקִים" (מערך עצים) ומוכר להם את העצים בתנאי שיספק אותם בתום עונת הכריתה הקרובה.

העבודה ביערות לא היתה כולה תענוגות. היו גם סכנות כרוכות בה. היערות ליד

גבול רוסיה שרצו שודדים ומבריחי גבול. היוצאים לעבודה היו מצוידים תמיד בנשק. לאבי היה רשיון ל-17 רובים ואקדח. הרובים בשביל העובדים ושומרי היער שהעסיקם והאקדח בשביל עצמו. היה לו מנהג לישון עם האקדח תחת כרו גם בבית. בנוסף לכך היה לו תמיד אגרוף ברזל לצרכי הגנה.

בשנות השלושים, מספר שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, קנה אבא זכיון לעיבוד שטחי יער ענקים באיזור פולסיה, היתה זו חכירה ל-99 שנים, למעשה קניה. אבא היה מרוצה מאד מקניה זו. הדבר איפשר לו תכנון לטווח ארוך של משק העצים, חפירת תעלות, שתילה מחדש לאחר כריתה וכו'. שם המקום היה חבורוסטובו. היה מרוחק מן הגבול הרוסי 30 קילומטר בלבד.

באותו איזור היתה העיירה מוטלה, מקום הולדתו של חיים ויצמן, נשיאה הראשון של מדינת ישראל. פועלים, גויים מן העיירה או כפרי הסביבה, שעבדו אצל אבא הכירו את משפחתו של חיים ויצמן. הם היו גאים בבני עירם המפורסם. "חיימקו שלנו הוא איש גדול" סיפרו וחזרו בעגה הביילורוסית. כשנולד בני הצעיר חיים, בעידן אחר, בעולם אחר (תל-אביב 1947) קראנו לו בשם חיים-מרדכי. חיים ע"ש אביו של מתתיהו ומרדכי ע"ש סבי, מרדכי סדובסקי.

אבי היה אומר בצחוק בבילורוסית: "חיימקו שלנו הוא איש גדול", על משקל המשפט הזכור לו מדברי האכרים על הנשיא הראשון של מדינת ישראל. כמו כל סבא יהודי טוב רצה לראות את נכדיו מגיעים לגדולות ונצורות.

אבא עבד קשה, לעתים יצא לדרכו בארבע לפנות בוקר. אבל גם מצא זמן לבילויים ותחביבים. רכיבה על סוסים, מוסיקה צוענית ושירי נשמה רוסיים. היה בביתו פספון עתיק ומדי פעם השמענו שירים של שלִיֶאפִין וֶורֶטִינֶסקי, גדולי השירה הרוסית דאז. כיוון שאהב אוכל משובח, היה מביא מן היערות והאגמים ברווזים ואווזים מפוטמים ודגי ענק. לא חסרו בעיר אטליזים, בשר ודגה אבל הסחורה שאבא הביא היתה משובחת לעין ערוך. בבית השגיח אישית על הכנת המאכלים לפי טעמו. מה עוד שאמי לא אהבה את עבודת המטבח. את עיקר הבישול עשתה הגויה, המבשלת. רק בימי שישי השגיחה אמי על הבישול והאפיה לקראת שבת או חג.

אך לא תמיד היו ימי שפע. בשנת 1929 היה שפל כלכלי שהתחיל עם המשבר בארצות הברית. עסקיו של אבא נפגעו קשות. כילדה, זכור לי לחץ הזמנים הקשים. אמי מכרה את הפרוות והפסנתר שהיה בבית.

סבא כעס מאד על אבא וטען שלא היה זהיר דיו בעסקים, אך למרות כעסו נתן לו הלוואות וערבויות כדי לחלצו מן המשבר.

בשנות השלושים עלו ארצה כמה מבני המשפחה, כל אחד מתוך מניעיו הוא. עיקר המניעים היו ציוניים. סימה, בתו של הדוד יוד'ל, עלתה עם בעלה שמואל אפשטיין עוד בשנת 1926 או 1925. הם חיו בארץ כשנה וחצי, אולם לא הסתגלו לתנאי הארץ וחזרו לברנוביץ. לימים נולדו להם שתי בנות רותה ולאה (לייק'ה). שתי הבנות היו יפות מאוד. כשפרצה מלחמת העולם השנייה, היה שמואל בצבא האדום וכך ניצל. אשתו סימה עם שתי הבנות ניספו בגיטו ברנוביץ. שמואל הגיע ארצה בתום המלחמה. כעבור זמן התחתן עם הבת דודה צפורה קלישר.

באמצע שנות השלושים עלתה ארצה אחותה של סימה, אסקה. היא זכורה לי מברנוביץ כאשר נאה, מלאת מרץ, שהיתה עוזרת לאביה בסחר עצים, רוכבת על סוס וגם על אופניים. משום מה לא מצאה לה בן זוג בברנוביץ וכשעלתה ארצה היתה כבר באמצע שנות השלושים שלה. כאן עבדה כאחות מעשית. נישאה ליוסף קפלן, עולה מגרמניה. בגרמניה היה יוסף עתונאי. זמן רב לא מצא בארץ את מקומו מבחינה מקצועית. אסקה היתה מפרנסת המשפחה. ילדים לא היו להם. לימים קיבל יוסף עבודה כפקיד בכיר במפעלי ים המלח ולאחר מכן במשרד האוצר.

בן דוד אחר של אבי, מרדכי סדובסקי, החליט לעלות ארצה לאחר תקרית אנטישמית בה היה מעורב. פעם כשטייל ברחוב עם שני חברים, עבר על ידם "שייגעץ", שהתגרה בהם והעליבם. מרדכי לא התאפק, הרביץ לו מכות נאמנות והשאירו שוכב פצוע על המדרכה. כשהתחילה המשטרה לחפש אחריו, כי זהותו היתה ידועה, ברח מרדכי מן העיר והסתתר בבית החרושת ללכנים של הדוד חיים.

כשנרגעו הרוחות חזר העירה ויחד עם 11 חברים יסד סניף של "החלוץ הציוני הכללי". שלוש שנים עשה מרדכי בהכשרה עד אשר קיבל סרטיפיקט ועלה ארצה בשנת 1933.

האמת היא שמשפחתי לא היתה משפחה ציונית, למרות נוכחות הקופסה הכחולה של הקרן הקיימת בכל בית ותרומות שנתנו ביד רחבה. הקשר לארץ של סבא וסבתא היה בגלל אהבתם את בנם אריה. אף אבי היה איש מעשה, שקוע כל ימיו בענייני עבודתו ולא ראה בציונות דרך חיים מעשית, כפרט שלא היה בארץ סכוי של תעסוקה במקצועו, לא יערות ולא עצים. ואילו אמי, מוצאה היה ממשפחה של אינטליגנציה יהודית-רוסית שהיתה מתבוללת ביסודה ורחוקה מן הציונות. כל חינוכה היה על קלסיקנים צרפתים ורוסים. רוסי, טולסטוי, ודומיהם.

היה בה מרוח "הנרדניקים" הרוסים ושל "הליכה אל העם". היתה מלמדת את הגריות הכפריות שעבדו בביתנו קרוא וכתוב, תפירה ורקמה, בעיקר רקמה שהצטיינה בכך.

עדיין שמורה עמי מפת שולחן שרקמה אותה אניוטה, "ניאניא" (מטפלת) של אחותי, בהדרכת אמי. אניוטה היתה נערה יתומה בת 16 כשהתחילה לעבוד אצלנו. היא המשיכה לעבוד אצלנו גם כשאחותי גדלה ולא היתה זקוקה ל"ניאניא". לאחר שנים עזבה אותנו לאחר שנכנסה להריון ואמי שידכה בינה לבין חברה החייל. עיקר המאמצים היו בשכנוע האחים של אניוטה שיתנו לה חלקת אדמה ופרה, כי רק כך הסכים החייל להתחתן איתה.

באותה רוח של "הליכה אל העם" יעצה לי אמי למצוא חברים מבין "עמך", עובדים וישרים ולא להתירד עם בני "נוער הזהב" בטלנים והוללים, לדעתה. היא חינכה אותנו ברוח ליברלית; "צריך לתת לילדים חופש בחירה וביטוי עצמי". וכך הלך יעקב אחי לכוון שמאלני ואני לכוון לאומי-ימני.

חיי הציבור היהודי בעיר

למעשה הדברים ידועים וחוזרים על עצמם בכל הערים והעיירות של פולין. אני בכל זאת מספרת אותם. בסיפורי, על מנת להמחיש לדור הצעיר במשפחה, את חיי הגולה שנמחקה.

היו בעירנו מוסדות לימוד יהודים רבים. "חדרים", גני ילדים ושתי ישיבות. היתה גם גימנסיה עברית "תרבות". שפת הלימוד בגימנסיה היתה עברית. הממשלה הפולנית לא נתנה לגימנסיה זכויות מלאות. זה התבטא בכך שלא היה תוקף ממלכתי לתעודות הבגרות שהעניקה. על מנת להכנס לאוניברסיטה כל שהיא בפולין, צריך היה לעשות בחינות אקסטרניות בנוסף לבחינות הבגרות של הגימנסיה. רבים היו נכשלים בגלל אי ידיעה מושלמת של השפה הפולנית. כמוכן שדבר זה הפריע להמשך הלימודים האקדמאים. הורים יהודים רבים ראו בכך פגם ושלחו את ילדיהם לגימנסיות הפולניות. כשנקלעה הגימנסיה העברית לקשיים כספיים בשנת 1928 (בערך), החליטו לפעול להפיכתה לגימנסיה פולנית בעלת זכויות מלאות להענקת תעודות בגרות ממשלתיות. ועל כך נאבקו התלמידים בהוריהם. הדור הצעיר רצה בלימודים עבריים והמשך קיומה של הגימנסיה במתכונת הקיימת. התלמידים הכריזו על שביתת לימודים, שביתה ממושכת שהתפרסמה בכל פולין. חלק מן ההורים תמך בשביתה, אלה שהיו בעלי תודעה ציונית. אך בסופו של דבר גברה הגישה שכונתה "מעשית" והגימנסיה הפכה לגימנסיה פולנית לכל דבר, בבעלותו של מנהל יהודי בשם אפשטיין. היתה זו שלוחה של גימנסית אפשטיין מוילנה. שפת ההוראה היתה פולנית, אבל כל התלמידים היו יהודים, רבים מהם בני עיירות סמוכות. התלמידים שארגנו והשתתפו בשביתה נענשו בהפסקת לימודים לשלוש שנים. ביניהם היה ידידנו מילדות, יצחק לוינבוק.

כשהגיע תורי ללמוד בגימנסיה נתקבלתי לגימנסיה הפולנית הממשלתית לבנות. רוח הצלב הקתולי ריחפה על בית הספר שלי. פעמיים ביום התקיימו תפילות קתוליות עם הצטלבויות לרוב. התלמידות היהודיות (כ-10%) והרוסיות, בנות הדת הרוסית-האורתודוקסית, חייבות לעמוד בזמן התפילה עם כל המתפללות הקתוליות הפולניות. שפת הלימוד כמוכן היתה הפולנית וגם שפת חובה לדיבור בבית הספר. אסור היה לדבר רוסית או יידיש. שפת הדיבור בביתנו היתה יידיש, אם כי ההורים, ביניהם, דברו גם רוסית ועם העוזרת דיברנו ביילורוסית.

יחד עם לימודי העברית, הצרפתית והאנגלית היה בראשי כליל שפות. ולכן ויתרתי על לימוד יסודי של קריאה וכתובה ביידיש — אם כי דיברתי היטב. בגימנסיה שלי היו שני ארגוני נוער רשמיים. אחד של צופים פולנים ושני ארגון קתולי דתי. תנאי הכניסה לארגונים אלה היה מותנה בשבועה קתולית, דתית. כמוכן שהיהודים לא יכלו להתקבל לארגון כזה גם אילו רצו. המסגרת היחידה המותרת לתלמידי המיעוט היהודי היתה מסגרת טרום-צבאית, מעין "גדנע" (P.W.) יחד עם זאת אסור היה לנו להשתייך לארגון מחוץ לכתלי בית הספר. מבחינה

תלמידות בדרך לגימנסיה רח' שוסובה
(סוניה גולדין ונחמה סדובסקי)

רשמית זה מנע מאתנו להשתייך לארגון יהודי כלשהו. איסור זה לא הרתיע אותנו ופעילות התלמידים בארגוני נוער יהודים, ציונים ולא ציונים, תססה. בגימנסיה אפשטיין היו מעלימים עין מפעילות תלמידים בארגוני נוער "שלנו". לא כן בגימנסיה שלי. קרה יום אחד ומורה לגיאוגרפיה ראה אותי בשבת לבושה מדי תנועת "בית"ר", אליה הצטרפתי בגיל צעיר. למרות שהייתי תלמידה אהודה עליו וגיאוגרפיה מקצוע מועדף שלי (וכן היסטוריה) הוא מסר על כך בשיבת מורים. המחנכת של הכיתה הודיעה והזהירה אותי שאם יראו אותי עוד פעם אחת בקלקלתי אגורש מבית הספר. גירוש כזה היה בעל תוקף כלל-ארצי. עם זאת אני נשארת חברה בבית"ר. לא נרתענו מפעילות בתנועות הנוער למיניהן, אבל למדנו שלא כדאי להתהלך בעיר במדים של תנועות נוער. היו בעירנו, כמו בערי פולין אחרות "השומר הצעיר", "ביתר", "גורדוניה",

פועלי ציון ימין ושמאל, "בונד" חזק וכן תאים קומוניסטים סודיים. כמו כן היה ארגון ספורט יהודי "מכבי".

לעיתים קרה שבני משפחה אחת היו מפולגים בהשקפותיהם הפוליטיות. במשפחתנו קבלנו את ההבדלים בהומור. יעקב, אחי, היה שמאלני ואני חברת "ביתר" הימני. מרדכי סדובסקי היה ציוני כללי, אחיו אב'א שמאלני, קומוניסט. הדבר לא פגע ביחסינו האישיים או המשפחתיים.

ובינתיים, בשנות השלושים, התרחשו בעולם שמסביבנו אירועים פוליטיים שהשפעתם לא איחרה לבוא גם על חיינו הפרטיים והמשפחתיים.

היטלר עלה לשלטון בגרמניה השכנה. האנטישמיות, שאף פעם לא חסרה בפולין, גברה. למרות זאת עלייתו של היטלר לשלטון לא הדליקה אור אדום בציבור היהודי. רגילים לתקופות של עליות וירידות באנטישמיות, העריכו שגם הפעם גל זה יעבור. "הגרמנים" — כך חשבו רבים, חכמים וטובים "הם עם של סדר ותרבות, היטלר ותורתו הם תופעות חולפות". ומה עם התבטאויותיו בספרו "מיין קאמף"? התשובה: "סתם דיבורים, כלב שנובח אינו נושך" (לקח מר איך להתייחס לאיומי שונאינו להשמידנו).

במיוחד גברה האנטישמיות בפולין לאחר מותו של המרשל יוזף פילסודסקי, בשנת 1935. פילסודסקי היה מנהיג דגול בין מנהיגי אירופה של אותה תקופה. הוא שהוביל את פולין לעצמאות ופעל רבות לגיבושה של המדינה החדשה המפולגת ומסוכסכת מבפנים. במקורו היה מנהיג סוציאליסטי, אולם כדי לאחד את עמו, שלא היה מוכן אז עדיין לתורות הסוציאליסטיות, עזב פילסודסקי את המחנה הסוציאליסטי ויצר מעין מפלגת איחוד לאומי שאמורה היתה לקרב את כל פלגי העם. ביום מותו ירד אבל כבד על כל פולין, אך במיוחד התאבלו היהודים על מות ידידם. הוא בלם ביד חזקה תופעות אנטישמיות. לאחר מותו התחזקה המפלגה האנטישמית, הנאצינל-דמוקרטית (נ.ד. — אַנְדֵקִים) התחילו התפרעויות אנטי-יהודיות בערים רבות. יום אחד הגיעו גם לעירנו כמה צעירים מן המפלגה הזו. הם הודיעו שיקיימו תהלוכה שתצא מן הכנסיה הקתולית ביום ראשון, לאחר התפילה. תהלוכה כזו כינוה "פרוֹצֶסְיָה" עם איקונות וצלבים. אבל משמעותה הפשוטה, התנפלויות על יהודים שמזדמנים בדרך ושבירת חלונות בבתים ובבתי עסק של יהודים.

באותה תקופה בעירנו, לא נהגו להבליג על מעשים כגון אלה. בטרם יצאה התהלוכה הלכו כמה מנכבדי העיר, ואבי בתוכם, אל ראש המשטרה הפולנית ואמרו לו כי דמם של המסתיתים בראשם והם לא יצאו חיים מין העיר. המסתיתים עזבו את העיר בשקט ובסתר.

לא היתה זו פעם ראשונה ולא אחרונה שנמנעו מעשים מסוג זה. ברחובנו, ברח' שוסובה, גרה קבוצת סבלים יהודים, כולם בעלי שרירים, גיבורי חייל. לא פעם היה אבא מצטרף אליהם בסיוורים לשמירה על השקט בחלק היהודי של העיר. יעקב אחי סיפר לי מקרה על חייליו של גנרל פולני בשם האַלֶר. הוא היה מְפוֹזָנָן, עיר במערב פולין, לחייליו קראו "האַלֶרֶצ'קי" כינוי זהה לאנטישמים. אלה היו תופשים

יהודים אדוקים בעלי זקנים ופיאות ומתעללים בהם, גוזרים את זקנהם ופיאותיהם. כשהם הגיעו לעיר, לקח אבי את יעקב, אז בן 7 או 8 והלך לראות מה נעשה בעיר. לא חשש לגורלו ולא לגורל הילד, אולי בגלל מראיהם הסלאבי, היה בו הבטחון שלא יפגעו בהם. יחד עם זאת אבא הרגיש שהוא חייב לדעת מה הולך בעירו. כאשר הגיע ז'בוטינסקי לפולין עם תכנית של הגירה יהודית גדולה — תוכנית שכינזה "אָבֶקוואַצְיָה", דובר על חצי מיליון יהודים. הראשונים שהתנגדו לתכנית היו המנהיגים היהודים. טענתם היתה "אנו בעלי זכויות בארץ זו הן בתוקף ישיבתנו בה במשך מאות שנים והן עפ"י אמנת ג'נבה בה התחייבה פולין לשמור על זכויות המיעוטים. היו בפולין דאז כ-30% מיעוטים, רוסים, אוקראינים ויהודים. כמו-כן טענו מנהיגי היהודים, אין לתת פתחון פה לגויים האנטישמיים, שצעקו בראש חוצות "יהודים למדגסקר". כי כידוע היו שערי פלסטנה, ארץ-ישראל, סגורים בפני כניסת יהודים לפי מדיניות בריטניה, בעלת המנדט על ארץ-ישראל. ובכן, לאן שילכו היהודים אם לא למדגסקר?

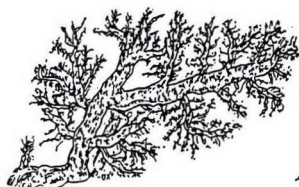
בעולמי הפרטי, עולמה של תלמידת גימנסיה, הכל התנהל כשורה לכאורה. למדתי בבית ספר, ישבתי על ספסל אחד עם תלמידות פולניות ורוסיות ועם זאת חשתי מחנק ולא ראיתי את עתידי בפולין. קשה היה להתקבל לאוניברסיטה בגלל חוק ה"נומרוס קלאוזוס", המגביל את מספר התלמידים היהודים באוניברסיטאות. עקב כך רבים מחברי יצאו ללמוד בחוץ לארץ, צרפת, צ'כוסלובקיה ואיטליה. אחרים עלו ארצה עם סרטיפיקטים של האוניברסיטה העברית בירושלים, או הטכניון בחיפה. חלק קיבל סרטיפיקטים לאחר שעברו תקופת הכשרה והצטרפו לקיבוצים שונים בארץ. אחי יעקב עלה לארץ בשנת 1935 או 1936. אולם לאחר שהות של שנתיים בארץ קם ונסע ללמוד בצרפת הנדסה חקלאית בעיר גרנובל. כאשר הגיע זמני להחליט ואני תלמידת שביעית בגימנסיה, הודעתי בבית שאני עולה ארצה. הורי חששו מאד, הן מן הפרידה ממני והן מתנאי הארץ דאז. היו אלה ימי מאורעות הדמים של 1939 — 1936, כל יום פורסם בעתונות על התנפלויות שנערכו נגד היהודים ורציחות בערי הארץ ודרכיה. הגיעו אלינו עתונים יהודים בידיש ובפולנית מוורשה, כמו ה"היינט", "מומנט" ו"נאש פֶּשְׁלֹוֹנְד", ("סקירה שלנו") — עתון יהודי בפולנית. עתונות זאת התרכזה בידיעות מן העולם היהודי. היו גם כמה עתונים מקומיים בברנוביץ בשפת היידיש.

עם זאת הורי לא הפריעו לי. להיפך, הם אמרו: "לא נעזור לך בסידורים, זאת תעשי בעצמך אם את רוצה לנסוע, אבל גם לא נפריע לך ולכסף אל תדאגי. כל סכום שתצטרכי תקבלי". בנוסף להוצאות הנסיעה צריך היה לשלם עבור שנתיים שכר לימוד באוניברסיטה בירושלים. אפילו התהלכה בדיחה: "ומה יהיה אם תתחתני כבר בשנת לימודים ראשונה, הרי שכר הלימוד של השנה השניה ילך לאיבוד? סבא שתק בענין נסיעתי. ידע לשתוק, כפי שידע לומר דברי חכמה. לא אמר הן ולא לאו.

ביקורו השני של הדוד אריה בברנוביץ

בינתיים בחורף 1937, הגיע הדוד אריה לביקור אלינו. הפעם בא לבדו, בנסיון נואש לשכנע את הוריו לעלות ארצה ולא לחכות שיפקוד אותם גורל דומה לזה של היהודים בגרמניה. הוא ראה בארץ בשברם של היהודים המהגרים מגרמניה. סיפר לנו כמה קשה לקבל סרטיפיקט. אך הוא הצליח להשיג להוריו את האשרות המבוקשות כל כך. הן היו מונחות בכיסו, הוא התחנן שיבואו עמו שכן הוא רואה סכנה גדולה מגרמניה ההיטלראית. הוא ביקש מאמי שתשכנע את סבא. חשב שיש לה השפעה עליו. אבל סבא לא היה אדם שיושפע ע"י מישוהו. היחידי שאולי היתה לו השפעה, היה הרב אלחנן וסרמן, וזה התנגד לעלייה מאותם טעמים שאגודת ישראל התנגדה לרעיון הציוני. וכך היו כל מאמצי השכנוע של הדוד אריה לשוא. באותה עת התחילה אף אמי לחשוב על עלייה. מאחר ואחי בחו"ל ואני מתכוונת לצאת לדרך היתה אומרת: "אולי הגיעה העת שגם אנחנו נתחיל לחשוב על עזיבת פולין?" אבל אבי ענה על כך: "מה אעשה בארץ ישראל? אין שם לא עצים ולא יערות, איך נתפרנס? אין לי מקצוע אחר מאשר יערנות".

פולני אחד הציע לי שטחי יערות בברזיל תמורת היערות שלו בפולסיה. פתחנו באינציקלופדיה בערך "ברזיל". לא התלהבנו ממה שקראנו שם. מן האקלים הלח והחם, הביצות והנחשים. למען האמת, אבי לא סבל אישית, מן האנטישמיות בפולין. הוא המשיך בעבודתו כרגיל. היה לו מראה סלאבי וידידים רבים בין הגויים, הן פולנים והן רוסים, למרות שאף פעם לא הסתיר את יהדותו. אותה שנה, שנה לפני עלייתי ב-1937, נפטר בהומל "סבי הרוסי", אריה-לייב קגנוביץ. צער רב הצטערה אמי על מותו של אביה ועל כך שלא היתה עם משפחתה בימי האבל. מפוזרים ונפרדים, איזה גורל יהודי!! אמרה.

זל טי

„אהל תורה“ דברנוביץ'

בנין הישיבה נתנם ונבנה ע"י סבא מרדכי סדובסקי

אבא עוזב את החצר

מאז התקרבותו של סבא אל ר' אלחנן וסרמן, רוח אחרת התחילה נושבת בחצר סבא. בחורי ישיבה באים ויוצאים בשליחויות מן הרב אל סבא. סבא דאג לענייני הישיבה, שאת בנינה החדש הקים זה עתה. המשפחה לא שבעה נחת מהשפעתו של הרב על סבא. בכל ויכוח היה הרב הפוסק האחרון. הוא אמר שבויכוח בין אבא לבנים, האב תמיד צודק, ואז קם אבי ועשה מעשה. הוא עזב את החצר. תחילה שכר דירה ואחר כך רכש בית קטן בן חמישה חדרים. המשפחה רעשה וגעשה. איפה נשמע דבר כזה שסדובסקי הבן יעזוב את חצר אביו ולא על מנת לנסוע למרחקים, אלא לעבור לבית באותו רחוב, הנכון היה מעשהו של אבא או לא? ומי צודק? אבל על מה היה הויכוח מבראשיתו אינני יודעת.

ביתנו החדש היה נוח ונעים אם כי לא גדול. לאמי היה זה זמן של שקט, הרחק מהמולת החצר ומן הרכילות הקטנות, שאמא כינתה אותה "סערה בכוס מים". בחצר הקדמית של הבית היתה גינת נוי ומאחוריו גן פירות גדול. אמא טיפלה בגינה ובפרחים, התחביב שלה. וכן התמסרה יותר לפעילות ציבורית, בה היתה מעורבת גם קודם לכן. "ויצו", "טו" (ארגון יהודי לבריאות הנוער) וכן ועד ההורים.

לעומתה סבל אבא מן הניתוק מחצר המשפחה. נדמה היה לי שבצעמו נדהם ממעשהו וכי לבו נשאר ב"חצר".

סבא כעס ולא בא לבקרנו אלא כעבור זמן רב, אבל סבתא היתה באה אלינו כמה פעמים בשבוע. זה היה טיולה היומי, עוברת את המרחק ברגל הלוך, וחזור היה אבא מזמין לה כרכרה. אל הדירה שעזבנו בחצר, שהיתה מן המרווחות שבה, נכנס לגור הרב אלחנן. סבא לא הסכים לקבל שכר דירה מידי הרב, והרב מצדו לא נאות לקבל מתת חינוס. במעין טכס קבוע היה מעביר מדי חודש בחודשו את שכר הדירה בידי שליח מבחורי הישיבה, אל סבא וזה היה מחזיר את הכסף בידי אותו שליח עצמו אל הישיבה כתרומה. בנוסף לכך שבנה את הבנין החדש של הישיבה ומעביר לשם את שכר הדירה של הרב, לקח גם על עצמו את עול הדאגה לכלכלת בחורי הישיבה ומעביר לשם שקי קמח ומצרכים אחרים. לפעמים שמעתי את אבא מתלוצץ עם אחיו חיים "אבינו רוצה להבטיח לעצמו את העולם הבא ע"י פרוטקציה של הרב אלחנן הצדיק".

ר' מתתיהו (מתוס) צוקרמן, המורה.
מקוברין.

משפחתו של מתתיהו

עם מתתיהו, בעלי לעתיד, נפגשתי לראשונה בסניף בית"ר המקומי. הוא היה מבוגר ממני — מפקדה של השכבה. בחר בי להיות במזכירות ולעזור לו בסידור הכרטיסיות וכך התחילה חברותנו.

משפחתו של מתתיהו התיישבה בברנוביץ בשנת 1921 במקרה. אחרי מלחמת העולם הראשונה חזרה המשפחה מפנים רוסיה לפולין. הפליטים שהגיעו ברכבת הוכנסו להסגר (קרנטינה) מטעמי בריאות.

בשנות המלחמה היתה המשפחה בריבינסק על-יד סרטוב, לשם הגיעה בבריחתה בפני הכבוש הגרמני. היו אז ברוסיה מגפות וכל רכבת שהגיעה לפולין נאלצה לעבור קרנטינה. הרכבת הזכירה מאוד את זו המתוארת בספר "ד"ר ז'יווגו". מתתיהו זוכר נסיעה ממושכת של שבועות וחודשים כשהרכבת נעצרת בתחנות ידחות, מתחילים מים משלג והילדים משחקים בין גלגלי הרכבת וישנים תחתיה בתוך ערסלים מאולתרים.

כששוחררו מן ההסגר החליט אביו של מתתיהו, חיים צוקרמן להשתקע במקום עם אשתו בתיה וילדיו, רוזה, מתתיהו ויצחק. הבן הצעיר מרדכי (מוטקה) נולד לאחר מכן בברנוביץ.

מתתיהו נושא את שם סבו שהיה לו תואר "אזרחות כבוד" ברוסיה הצארית. איך מגיע יהודי עטור זקן ופיאות ולובש קפוטה, חסיד מחסידי סלונים, לתואר אזרחות כבוד?

מתתיהו צוקרמן הסבא, תושב העיר קוברין, היה תלמיד חכם. אולם ידיעת התורה לא היה בה כדי לפרנס את משפחתו העניפה; אשה ו-9 ילדים. החליט לפתוח בית ספר לבנות יהודיות בשפה הרוסית, דבר שכמותו טרם נשמע באותם ימים.

קודם למעשה נסע להיוועץ ברבו, "הרעבע" מסלונים וקיבל את ברכתו לתכנית. היה עליו לעבור בחינות ממשלתיות לקבלת רשיון הוראה. אז התברר שידעויותו בשפה הרוסית אינן מספיקות. שכר לו מורה פרטי וישב איתו כל החורף על התנור הגדול ולמד את השפה הרוסית. סופו שהגשים את תוכניתו ויסד בית ספר לבנות. היה זה בשנות ה-80 של המאה ה-19. בית הספר שלו היה מבתי הספר הראשונים לבנות יהודיות ברוסיה.

על מעשה חלוצי זה של "רוסיפיקציה" קיבל מהצאר תואר של "אזרח כבוד", תואר העובר בירושה. התואר איפשר לו לנוע מחוץ ל"תחום המושב" בכל רחבי רוסיה ואף למוסקווה ופטרסבורג הגיע.

נשים מקוברין בגיל הורי שפגשתי במשך הזמן בארץ ישראל היו תלמידות של "מטעס דער לערער" — כלומר מטעס המורה.

היה סיפור במשפחתו של מתתיהו. סופר כי שנה לאחר פתיחת בית הספר בא מבקר מטעם מחלקת החינוך הרוסית לביקורת בבית הספר החדש.

הוא היה נוכח בשיעור לרוסית והסתכל על המורה המוזר בעל הזקן העבות, לבוש קפוטה עד לקרסוליו וכיפה לראשו. אחרי השיעור הזמינו המבקר למזכירות

ואמר לו: נהניתי משעורך, אך כמה מוזר לבושך! עליך לקצר את הקפוטה! הלך סבא מתתיהו אל הרבי לספר לו את המעשה. אמר הרבי: "יש למלא אחרי צו השלטונות, קצר את הקפוטה!" לימים בא שוב המבקר ומצא את המורה בקפוטה קצרה אמנם עד לברכיים אך ציציות הטלית הקטן יצאו ממנו עד לקרסוליים. המבקר דרש לקצר את הציציות. שוב הלך הסבא מתתיהו אל הרבי ושאל לדעתו. נאנח הרבי ואמר: זהו אשר קורה כשיוצאים לתרבות רעה והולכים בדרך הגויים אבל אין לך ברירה, קצר את הציציות!

סבא מתתיהו נפטר ב־1915 וזמן קצר לאחר מכן נולד בעלי ונקרא על שמו. מרכזם של חסידי סלונים, עד מלחמת העולם הראשונה, היתה העיר סלונים. בזמן הכיבוש הגרמני דאז קרתה פורענות רחמנא ליצלן. בת הרבי ישכר לייב זצ"ל, התאהבה בקצין גרמני וברחה עמו. החסידים ראו בכך טעם לפגם. חל פילוג כחצר האדמו"ר ורוב החסידים פנו עורף לרבם והחלו נוהרים אחר אחיו הצעיר ר' אברהם זצ"ל אשר התיישב בביאליסטוק. במשך הזמן רוב החסידים התקבצו בכרנוביץ לשם עבר גם הרבי מביאליסטוק. וכך קם מרכז של "חסידי סלונים", עם הרבי מביאליסטוק — בכרנוביץ.

בבחירות לועד הקהילה של העיר, על פי צו רבם השתתפו כל החסידים והשיגו בה רוב. ע"י כך שלטו בקהילה.

ב־1921 כשהתיישב חיים צוקרמן בכרנוביץ, החל מיד לעבוד במקצועו כמנהל חשבונות. נוסף לעבודה לפרנסת המשפחה, התמסר לעבודה ציבורית. במרוצת השנים היה ליו"ר בפועל של ועד הקהילה היהודית מטעם "אגודת ישראל" וכן חבר במועצת העיר הפולנית שהיו בה יהודים ספורים בלבד.

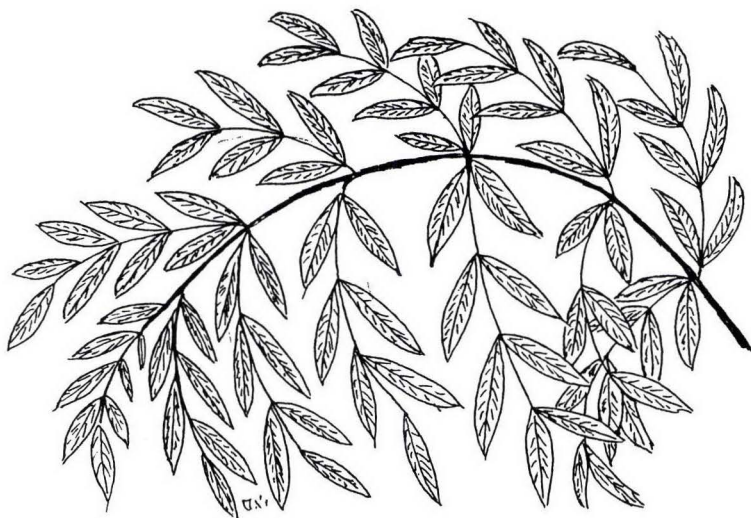
להלן קטע ממאמר מספר "זכרון ברנוביץ" על חיים צוקרמן (דף 439):

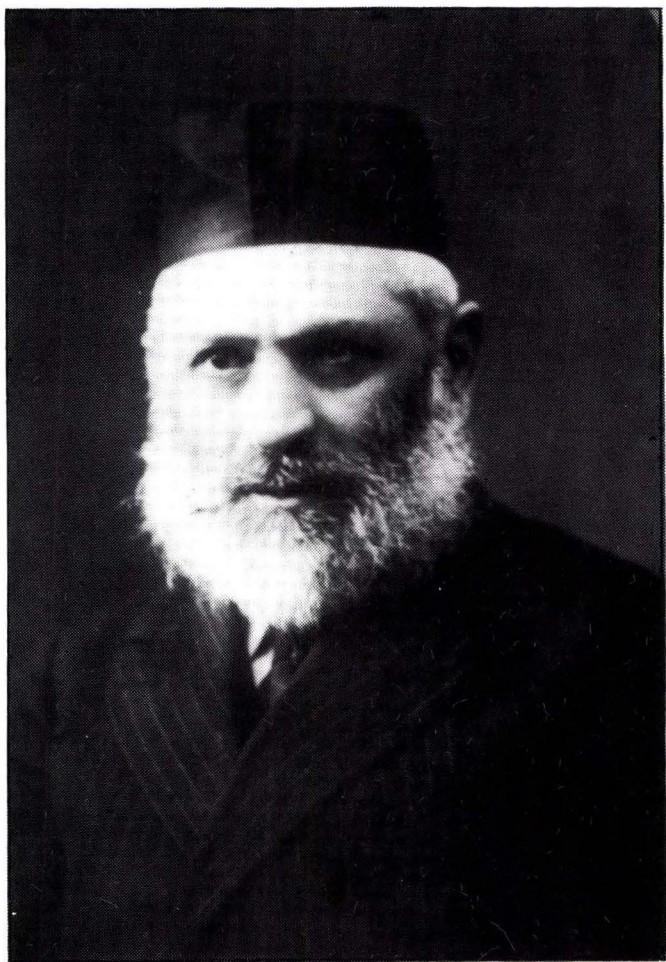
א' חיים צוקרמן

"אחד האישים הפעילים ביותר בציבוריות היהודית בכרנוביץ בתקופת הבינים שבין שתי מלחמות העולם. שדה פעולתו כראש ועד הקהילה בפועל, כחבר הנהלת העירייה וכעסקן ציבור היה רחב ומקיף. חינוכו החילוני לא היה בו משום סטיה מהמסורת. בזמנו, כגבור תנועת ההשכלה בתחום המושב, נצטווה אביו ר' מתתיהו צוקרמן ע"י האדמו"ר ר' שמואל זצ"ל מסלונים להכשיר עצמו כמורה ומנהל בית ספר לבנות בשפת המדינה. קיים החסיד את מצוות רבו, עמד בבחינות ופתח בית ספר לבנות בשפה הרוסית בקוברין. הבן חיים המשיך דרכי אביו אבל בלי חבלי הסתגלות. משנתבגר סיים את חוק לימודיו כמורה, נשא אשה וגם נשאר כמה שנים בפולין בוורשה. בימי מלחמת העולם הראשונה נדד עם משפחתו לרוסיה. אחר כך השתקע בכרנוביץ והתפרנס כמנהל חשבונות. כאן מצא תקונו.

כאיש החברה וכמשכיל ויודע לשונות בחרו בו החסידים לשמש נציגם בעירייה בהצליחו בתפקידו זה נבחר ע"י נציגי היהדות הדתית לסגן יו"ר ועד הקהילה ולמעשה מילא את תפקידו כראש הקהילה בפועל עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. עסקן חרוץ, בעל מרץ ויוחמה. שליח ציבור נאמן. דאג את דאגות הרבים שפנו לעזרתו. בתקופת כהונתו השתדל להמשיך במסורת המפוארת של קהילת ברנוביץ. כמוסד

ציבור מרכזי וכביטוי לשלטון עצמי פנימי.
 שקד על ארגון עבודה יעיל, גביית מסים מסודרת, שרותי ציבור טובים ובעיקר
 מרות ופיקוח ציבורי על מוסדות ושרותי הציבור שמחוץ לקהילה.
 מטופל במשפחה נאלץ היה לדאוג לפרנסת בני ביתו והיה אנוס להשלים את
 מיכסת עבודתו כמנהל חשבונות בשעות המאוחרות בלילה.
 לא התנשא על פני בוחריו. בכבוד רב התייחס לוותיקי החסידים ובדרך ארץ
 לתלמידי חכמים שביניהם. כשהיה בא לבית החסידים בין "מנחה" ל"מעריב" או
 בשעות המאוחרות בערב, היו פונים אליו חנוונים ובעלי מלאכה שכרעו תחת נטל
 המסים הכבדים והוא היה עוזר להם בעצה והדרכה וכותב בשבילם את הבקשות
 והעירעורים. עם רבים היה הולך למשרדים ולפעמים אף משתדל לבדו בשבילם אצל
 השלטונות.
 נפל יחד עם אחיו בשואה".

חיים־הירש

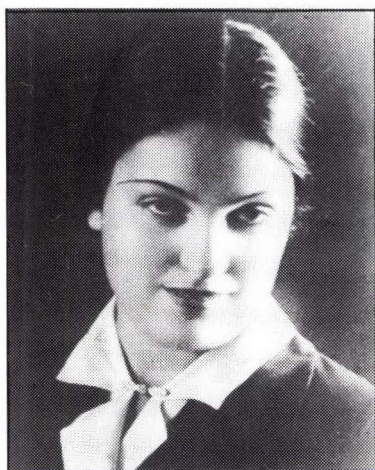
סבא וסבתא של מתתיהו, נספו בשואה בפינסק.

פסיה־רחל רובינשטיין.

ההורים: בתיה לבית רובינשטיין וחיים צוקרמן נספו בשואה. בניהם: מתתיהו
ויצחק בישראל.
הצעיר בבנים מוטקה, נספה בשואה.

אחות מתתיהו רוזה
פרלמן, בקנדה.

הכנות לעליה

משהתחיל מתתיהו להתכונן לעליה, ידע כבר עברית על בוריה מלימודי התורה, והשמוש בה בתנועת בית"ר. כוונתו היתה ללמוד הנדסה בטכניון של חיפה. אולם לדעתו חסר היה לו מקצוע מעשי לתקופת הלימודים בארץ.

החליט איפוא ללמוד שרברבות. שנה שלמה ירד לבארות בעיר לתקן משאבות כדי ללמוד את המקצוע. לבסוף זכה בהסמכה ותעודה רשמית. יחד עם זאת נתן שיעורים פרטיים במתמטיקה על מנת לחסוך כסף לנסיעה. באותה עת אחותו הבכורה, רוחה, התחתנה עם מורה מקנדה והיגרה לשם. למעשה משפחתו של מתתיהו הזמינה אותו לבוא לארצות הברית של אמריקה. דודיו ודודותיו מקורבין היגרו לאמריקה עוד בימי מלחמת העולם הראשונה או מיד לאחר מכן. אבל מתתיהו ואחיו יצחק היו ציונים נלהבים ונחושה היתה דעתם לעלות לארץ-ישראל. בסופו של דבר מתתיהו עלה ארצה ב־1935 לאחר שקיבל סרטיפיקט מהטכניון ויצחק הגיע ארצה ב־1939 על סיפון אונית מעפילים "פריטה". עם ההורים נשאר רק צעיר הבנים, מוט'קה, יליד 1927.

רבים מבני המחזור של מתתיהו בבית הספר התיכון עלו ארצה בשנים 1935 – 1936. אני עליתי ב־1938. חברותי, בנות המחזור שלי לא הצליחו להתגבר על סידורים ביורוקרטים של קבלת רשיונות עליה ורובן נשאר וניספו בפולין. סדר הדברים היה שלאחר קבלת תעודת הבגרות, הגישו בקשה לאשרת כניסה ע"י האוניברסיטה העברית בירושלים או הטכניון בחיפה. לאחר הגשת הבקשה צריך היה לחכות שנה למשלוח שאלונים, כרטיסים וכו'. לאחר מכן לעבור בחינות בגימנסיה עברית מוכרת.

אני התחכמתי לביורוקרטיה. ביקשתי את השאלונים שנה קודם לסיום לימודי בגימנסיה, עוד ב־1937. שלחתי לאוניברסיטה תעודת בית ספר מצויינת משליש ראשון של לימודי בשמינית, בתוספת הבטחה לשלוח את תעודת הבגרות ביולי. בין מועד בחינות הבגרות בכתב ומועד בחינות בעל פה, נסעתי לגימנסיה העברית "תרבות" בביאליסטוק, לבחינות בעברית. וכך היו כל התעודות הדרושות מוכנות לעליה בספטמבר 1938.

בני מחזורי, חברי וחברותי שהמתינו עם הגשת הבקשות עד לקבלת תעודת הבגרות, כבר לא הספיקו לצאת את פולין, כי הרי ב־1 לספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה. רק מתי מספר מהם נשאר בחיים, אלה ששיחק להם מזלם וגלו לרוסיה לפני הכיבוש הגרמני, או יצאו ליערות לפרטיזנים. הם הגיעו ארצה אחרי המלחמה.

בין יתר ההכנות לעליה, למדתי אנגלית אצל מורה פרטי. היה בעירנו מורה אנגלי, יליד מלטה בשם דֶה־מַרְטִינֵה. הוא התגלגל לברנוביץ בימי מלחמת העולם הראשונה. היתה לו אשה פולניה וילדים. רבים מבני הנוער היהודי שהתכוונו לעליה, למדו אצלו אנגלית. לימים כשהגיעו הרוסים ב־1939, נאסר על דם כמרגל. גם עברית למדתי מפי מורה פרטי, למרות שאהבתי את שפת היידיש (מֶאמֶע־

לשון) ואת הפוקלור היידי, לא למדתי קרוא וכתוב בשפה זו. עברתי ישר ללימודי עברית. הרגשתי שידיש שייכת לגולה ואני, ראשי ולבי היו כבר בארץ-ישראל.

עליה ונישואין

מתתיהו עלה ארצה שלוש שנים לפני. כל אותה העת קיימנו קשר מכתבים. כשהגעתי באניה לחיפה, הוא לא בא לפגוש אותי. חיכה לי בנמל חברו, שלום טירושקין, ובפיו הודעה: "מתתיהו נמצא ביערות הכמרל בקורס הגנה ויתפנה רק בעוד שבועיים".

לא היה לי מה לעשות בחיפה, נסעתי איפוא מהנמל במונית שרות לתל-אביב, אל הדודה שרה אנקשטיין. שם נתקבלתי בחמימות ע"י כל קרובי המשפחה. הדודה שרה, אסקה קפלן, לאה וד"ר מישה קפלן ומרדכי סדובסקי. מרדכי היה אז שוטר והרגיש כי מחובתו לשמור עלי, בעיקר מפני חבריו השוטרים.

הדודה שרה, שבביתה ביליתי את השבוע הראשון בארץ, היתה דומה מאוד בחיצוניותה לאחותה, סבתי. נדהמתי לראות אותה עושה את כל עבודות משק הבית, כמקובל היה אז בארץ. אף פעם לא ראיתי את סבתא, "באבושקה" שלי, עושה עבודות בית כמו שטיפת כלים ורצפות. זאת עשתה הגוייה המשרתת.

סבתא עבדה בניהול חשבונות וטיפול במשפחה. בכלל, נשים בנות טובים כפולין לא עבדו בעבודות הפשוטות של משק בית. לימדו אותן שפות זרות, לרקום ולנגן על פסנתר. כאן בארץ צחקו "הגיעה פניינקה פולניה" (גברת צעירה) שלא יודעת לטבול אצבע בכוס מים קרים. (ביידיש, "קוין פינגער אין קאלטע וואסער"). לא יכולתי לראות את הדודה שרה עושה את כל מלאכות משק הבית. הוצאתי לה את המטאטא מן היד ואמרתי: "כשאני אצלך אעשה זאת, אני חלוצה צעירה". הדודה לימדה אותי את המלאכה, ספונד'ה וצחצוח סירים בברזלית. בביתה היה לי שיעור ראשון במשק בית נוסח ישראל. לאחר שבוע של כילויים ופגישות מרגשות בתל-אביב, המשכתי לירושלים אל בית דודי אריה וללימודים באוניברסיטה. בבית החולים הפרטי ליולדות של הדוד אריה קבלתי המשך של שיעורים במשק בית ישראלי מפי המבשלת, צילה. למדתי ממנה על ירקות הארץ וצורת בישול נכונה ובריאה.

תוך זמן קצר מצאתי חדר בשותפות עם חברה מברנוביץ, סימה דוברובקין. כוונתי היתה ללמוד בקטריולוגיה. מקצוע שנראה לי גם מעשי וגם מעניין. בשל קשיי הקבלה לפקולטה למדעי הטבע, יעצו לי ללמוד שנה ראשונה בפקולטה למדעי הרוח ולנסות להתקבל לבקטריולוגיה בשנת הלימודים הבאה. הייתי בת 18, נראה היה לי שכל הזמן שבעולם לפני. בחרתי בלימודים בפקולטה למזרחנות. מזרחנות והיסטוריה היו הנושאים האהובים עלי מאז ועד עתה.

מתתיהו הגיע לירושלים כאשר סיים את הקורס ביערות הכמרל. במשך שנה

היינו נפגשים בימי חופש לסרוגין בחיפה וירושלים. קו האוטובוס היה עובר את רמלה ומדי יום היו התקפות של יריות ואבנים מצד טרוריסטים ערבים. החלטנו להתחתן. נישאנו בל"ג בעומר, 1939, בביתה של בת דודה של מתתיהו, חניקה ריסקינד, בקרית חיים.

חזרה לפולין לחופשת קיץ

הורי, שלא נכחו בחתונתי, הזמינו אותנו, את הזוג הצעיר, לביקור חופשת קיץ לברנוביץ. אולם מתתיהו היה עסוק מאוד בשלושה דברים בעת ובעונה אחת: לימודים, פעילות ב"הגנה" ועבודה לפרנסתו. הבחינות בטכניון נדחו ממועד למועד. אני רציתי מאוד לראות את הורי. התעגגתי אליהם מאוד, אותה שנה ראשונה בארץ היה קיץ חם מאוד, והייתי בהריון ועל כן החלטנו שאני אסע לפולין לבדי ומתתיהו יצטרף אלי לאחר בחינות מועד ג' כעבור חודש, מועד שסודר במיוחד לחברי "ההגנה".

לא הרתיע אותי המתח הפוליטי ששרר באירופה בגלל איומי הגרמנים. זה כמה שנים נשמעו איומיהם. קודם דרשו וקבלו את חבל הרוהר, אחר כך דרשו וקבלו את חבל הסודטים בצ'כוסלובקיה. כמו־כן היה "אנשלוס" של אוסטריה. ועתה, ב־1939 דרשו מפולין "פרוזדור" — מעבר מגרמניה לפרוסיה המזרחית ולדנציג.

לא חשבנו שבגלל "הפרוזדור" תפרוץ מלחמה. מדינות אירופה נהגו במדיניות פיוס כלפי גרמניה ההיטלרסטית מזה מספר שנים וחשבנו שגם בעיית ה"פרוזדור" תמצא את פתרונה בדרך כל שהיא. אני לא רציתי לוותר על ביקור בבית הורי. יצאתי את הארץ באונייה רומנית ב־21 באוגוסט. עד אשר הגעתי לרומניה הלך וגאה המתח הפוליטי. חלק מנוסעי האניה החליט להשאיר ברומניה כדי לראות איך יפול דבר. אך רובם המשיכו ברכבת לפולין. הייתי ביניהם. הרגשתי שאני חייבת לראות את משפחתי, מלחמה או לא מלחמה.

חשבתי לתומי שמכיוון שבברנוביץ היא במזרח פולין, מרחק רב מן הגבול הגרמני שבמערבה, אספיק לצאת בחזרה אפילו אם תפרוץ מלחמה.

טרם היכרנו את המושג "בליץ קריג" — מלחמת בזק. כשהגעתי לתחנת הרכבת בלבוב היתה שם כבר בהלת מלחמה. התחנה והרכבות המו מחיילים מגויסים. בכי וצעקות של נשים כפריות הנפרדות מיקריהם מלאו את האוויר. נתלווה אלי זוג קשישים שחזרו מן הארץ. הם היו אצל ילדיהם בארץ. אבל לא הסתגלו לתנאים, לדירה הקטנה, לאוכל בחשבון גרושים, כמו רבים אחרים החליטו לחזור לעיירתם הסמוכה לברנוביץ.

סבלים כבר לא היו בנמצא ונשאתי את מזוודותיהם במעבר לרכבת לכיוון צפון, לקו ברנוביץ-ווילנה.

הגעתי לעירי ב־1 בספטמבר 1939 לפנות בוקר. איש לא חיכה לי בתחנת הרכבת. למזלי פגשתי שם את גדליהו סטולוביצקי, ידיד משפחה וותיק. הוא הביא אותי בכרכרה אל בית הורי. באותה שעה בדיוק עברו חיילות הגרמנים את הגבול במערב פולין. מלחמת עולם שנייה פרצה!

פרק ד': מלחמת עולם שניה

הפצצה ראשונה על העיר

מן הרגע הראשון של הפלישה הגרמנית השתררה אנדרלמוסיה בכל רחבי פולין. הממשלה הפולנית בראשותו של הגנרל רִידוֹ-סְמִיגְלִי, פירסמה קובץ צווים ותקנים ונמלטה ב־18 לספטמבר. חברי הממשלה יצאו ברכבת מלאה זהב ואוצרות (כך סופר) דרך לבוב לרומניה. ההוראות שהשאירו היו, כי על הגברים בגיל צבא לצאת עם ילקוטי גב, למזרח המדינה, על מנת להתארגן שם למאבק נגד הגרמנים. הדרכים מזרחה נתמלאו שיירות פליטים. הגרמנים היו מפציצים את השיירות תוך זריעת ידיעות כוזבות ופניקה. הרדיו והעתונות הפולנית נשתתקו ונאלמו. הצבא הפולני היה בנסיגה כללית והתפוררות, אם כי פה ושם היו קרבות גבורה. וורשה עמדה בהתנגדותה חודש ימים עד אשר שטפו הגרמנים את חלקה המערבי של המדינה. אצלנו בעיר החלו לשוטט חיילים רעבים ולבקש פת לחם. זה היה נורא לראות צעירים מבולבלים ורעבים ללחם פשוטו כמשמעו.

לנו לאנשי העיר היה מלאי של אספקה ויכולנו להיות נדיבים כלפי החיילים והפליטים הרעבים.

מירה, בת דודי, הייתה בעת פרוץ המלחמה בביקור בוורשה. לא ידענו מה קורה איתה. סבתא שאהבה אותה במיוחד דאגה לה מאור, כמוכן גם הוריה. אולם כעבור שבוע מירה חזרה הביתה עם שיירת פליטים.

מאותה תקופה של התפוררות הצבא הפולני סיפר לנו כעבור שנים ידידנו לייב'ל (אריה) בוסל את סיפורו. הוא שירת בצבא הפולני בפקודו של הגנרל גִז'מוֹט — סְקוֹטְנִיץְקִי — מפקד על הגדוד שחנה בברנוביץ.

הכרנו את הגנרל כי ילדיו למדו אתנו בבית הספר. בתחילת המלחמה היה גדודו מוצב בגבול המערבי, מול הצבא הגרמני. לאחר נסיגה חפוזה החליט הגנרל להעצר ולהכנס לקרב עם הגרמנים. שלושה ימים חפרו עמדות ותעלות וביום הרביעי הופיע טור טנקים גרמנים. הגנרל יצא מול הטנקים עם חרב שלופה וצעק: "בחורים אחרים". תוך שניה נקטע באש הטנקים ובחוריו נפלו בשבי הגרמני. תחילה נשלחו לגרמניה. לאחר זמן מה הופרדו היהודים מבין השבויים ונשלחו ללובלין. שם העבידו אותם בבניית מחנה מיידנק.

כשהתברר לשבויים היהודים שהמחנה מיועד להיות מחנה ריכוז ומוות, ברח חלק מהם אל יערות הסביבה. חלקם נתפשו ע"י הגרמנים והוצאו להורג. אולם לייבל הצליח להתחמק ולהגיע אל הפרטיזנים הפולנים, מן הפלג הסוציאליסטי א.ל. (ארמיה לודובה-צבא העם).

בחזרה לספטמבר 1939 בברנוביץ. בביתנו לא חסר לנו מאומה. היה לנו מלאי מצרכים והחלטנו לא לזוז מביתנו. האנשים זכרו את לקחי מלחמת עולם ראשונה וחיו לפי מושגים של המלחמה ההיא. כל הנשואים בביתם שפר חלקם מאלו

שברחו לפנים רוסיה. אבל גם אילו רצינו אי אפשר היה לברוח לפנים רוסיה, כי הגבול הפולני-רוסי היה בלתי ניתן למעבר שלא כמו בימי מלחמת העולם הראשונה.

וכך ישבנו תחת קורתנו החמה עד אשר נחתה ההפצצה הגרמנית הראשונה על העיר. זה קרה כשבועיים אחרי תחילת המלחמה, ביום הראשון של חג ראש השנה, 14 בספטמבר (נדמה לי) כשישבנו בבית הוריו של מתתיהו עם אמו על כוס תה ועוגה. לפתע הופיעו גלים גלים של אווירונים נוצצים בשמי העיר והתחילו להטיל פצצות. רק לאחר מכן נשמעה אזעקה. נכנסנו לחפירות שליד הבית. זה היה אמצעי הגנה יחידי נגד התקפות אוויר.

פולני אביר בודד עמד על גגו של בית וירה מרובה ציד אל המטוסים. פה ושם פרצו דליקות ואנשים נפגעו. אביו של מתתיהו חזר בריצה מבית הכנסת. הוא ראה מרחוק שעיקר ההתקפה מתרכז על קסרקטיני הצבא הפולני שבקרבת מגוריו. אמי נפגעה קלות מרסיסי פצצה. אמי היתה תמיד אשה אמיצה, אולם בפרוץ המלחמה הזאת, היא נתקפה, שלא כדרכה, רוח נכאים ואמרה: "סערה איומה מתרחשת עלינו, זו מלחמה שלישית בחיי, שוב לא אחזיק מעמד ולא אראה סופה". הרגשה או נבואה?

מנוסה מן העיר

לאחר כמה שעות הפצצה, עזבו האוירונים. חזרנו הביתה ופה אחד החלטנו לנטוש את העיר חסרת המגן. כל התושבים נתקפו בקדחת הבריחה. אבי החליט לקחת את המשפחה אל בית היער שלו, במעמקי כיצות פולסיה, ליד הגבול הרוסי, בישוב ששמו חבורוסטובו. חשב שלשם לא יגיעו מפציצי הגרמנים ונוכל לחיות שם עד תום המלמה בשקט. טרם יציאתנו שיגר שליח אל סבא לספר לו על תוכניותיו והצעה להצטרף אליו. אבל סבא סירב, המקום נראה היה לו מרוחק מדי, הדרך ממושכת וקשה. סבא וסבתא נסעו לבסוף לאחוזה בשם פוגורלה ליד העיירה טרצין יחד עם שכנים.

תופרת עילית בשם "שושקה די שניידערקע" שגרה בשכנות ואשר קרוביה מפוגורלה שלחו לה שלוש עגלות גדולות לקחתם לכפר, נזקקה רק לעגלה אחת. את היתר הציעה לשכנים; לסבא, למשפחת בורישנסקי ומשפחת גולד. חברתי, חילקה בורישנסקי, סיפרה לי שהיתה יחד עם סבא באותה אחוזה בעת ההפצצות. מאות יהודים מן הסביבה מצאו מקלט באחוזה זו. כולם ישנו אותו לילה באסם של תבואה. למחרת בבוקר נספרו 29 מטוסים גרמנים שטסו לכיוון ברנוביץ להפציץ את העיר. ביום הסתתרו כולם ביער כדי שלא יראו אותם מן האויר. אחרי יומיים של פחד ואימה, הגיע לאחוזה בחר יהודי על אופניים. הביא עמו את העתון הרוסי "פרוודה" ואמר: "הרוסים באים, הרי לכם הוכחה — הנה עתון שלהם". חילקה סיפרה שסבא עדיין לא איבד את חוש ההומור שלו. אמר לה: "את זוכרת שגירשתי אותך מן החצר שלי כשהיית ילדה קטנה ושובבה? היום לא אגרש אותך. הרוסים באים, תבואי אלינו, אלמד אותך את פושקין".

ואילו אנחנו יצאנו לדרך ארוכה בחצות ליל ההפצה הראשון. קודם יציאתנו שחררנו את כלב הזאב שלנו שלא ימות מרעב, כשהוא כבול לשרשראות. הוא נעלם ולא חזר עוד.

עלינו על עגלות רתומות לסוסים. הצטרפו אלינו עוד שתי משפחות שכנים- ידידים משפחת כרישניק ומשפחת קושניר. יחד עם הילדים מנינו 12 נפשות. נסענו כל הלילה. הרכבים מברנוביץ המו מאדם ובהמה. מי ברכב, מי באופניים ומי ברגל. אנשים סחבו חבילות ותינוקות על עגלות. היה זה מחזה מעורר צמרמורת. לנו שיחק המזל, נסענו בעגלה, בנוחיות ובמהירות יחסית בלי לחשוב על המחיר שמשלמים לעגלונים. עצרנו רק מדי פעם כדי להשקות את הסוסים או להחליפם. היו אלה הפסקות מסוכנות שכן הכפריים היו מנצלים כל הזדמנות בחשכה כדי לגנוב ולגזול חפצים מן העגלות. היה אפילו נסיון לחטוף את יוסקה גרבר, נכדה של דודה לאה (שמענו את הסיפור לאחר שחזרנו לברנוביץ). במשך היום הופיעו בשמיים מטוסים גרמנים, צוללים ויורים על שיירות פליטים. כל פעם למשמע זמזום מנועיהם היינו קופצים מן העגלות ובורחים אל היערות שבצידי הדרך. לאחר שחלפו האווירונים היינו חוזרים לעגלות וממשיכים במנוסה מזרחה. כך נסענו חמישה ימים ולילות. כל אותו הזמן לא בא אוכל מבושל אל פינו. הסתפקנו בשתיה ופרי טרי, תפוח עץ או אגס.

באחוזתו של שיפרין

המסע נמשך עד שהגענו לאחוזת משפחת שיפרין למקום בשם לוֹדְכִיקוֹב. זה היה במרחק כמה קילומטרים מן הגבול הרוסי. בעל האחוזה וסוחר היערות היהודי, מר שיפרין היה אחד מידידיו של אבא.

במרחק של 40 – 30 ק"מ משם היה בית היער של אבא. אבל כיוון שירד ערב והיינו עייפים מאד מטלטולי הדרך, נשארו ללון אצל שיפרין. הוא עצמו, רעייתו ואחינו, קיבלו אותנו בזרועות פתוחות ולראשונה לאחר ימים בא אל פינו אוכל מבושל וחם. סוף סוף שכבנו לישון במיטות נקיות.

עכשיו, כך חשבנו, בא הקץ לטילטולים ומחר בבוקר ניסע לאחוזתו של אבא ושם נהיה בטוחים מכל רע. אבל לא כך היה. בשעה ארבע לפנות בוקר, התעוררנו לקול רעמי הפצה כבדה מצד הגבול הרוסי. מהכפר הסמוך עלו קולות יללה וצעקות. היה זה ביום ה-17 של המלחמה. איש לא ידע מה קורה. מי מפציץ? את מי? במהרה התברר שהצבא האדום החל לנוע מערבה. אבל לאן ולעזרת מי? האם הצטרף לפולנים במלחמתם נגד הגרמנים? או יחד עם הגרמנים יחלקו שוב את פולין? היינו אובדי עצות. איך נכלכל את צעדינו במקום הנידח הזה, באחוזה לא לנו, בין יערות וביצות מול הצבא האדום המתקדם? כל המחשבות הללו חלפו במוחתינו באותה שעת שחר. היה במקום גדוד משמר הגבול הפולני. הקצינים סיפרו לשיפרין שלא קיבלו הוראות מה לעשות במקרה של פלישה רוסית ולכן החליטו להשאיר במקום פלוגה אחת או שתיים, כשרוב הכוח יוצא ברכבת לכיוון ברסט-ליטובסק לחכות שם להוראות.

שיפרין קרא לאבי והודיע לו על החלטתו לעזוב יחד עם הצבא הפולני ברכבת הצבאית. "אתה בנימין, תעשה כטוב בעיניך וכפי שליבך אומר לך, אני מוטר לך את הסוסים, תוכל לרתום אותם ולנסוע לאן שתרצה, או להשאר באחווה, הבחירה בידך". אבא חשש להשאר באחווה, אך היות והיינו עייפים מאד, החליט לנסוע לכפר הסמוך ולשכור בית על מנת שנוכל לנוח, להחליף כוח ולראות איך יפול דבר. הוא רתם סוסים לעגלה ויצא לדרך. זמן קצר אחר כך חזר עצבני וחיוור.

"לא בא בחשבון" אמר "הגויים בכפר הכירו אותי, אמרו זהו סדובסקי, בעל אחווה מחבורוסטובו. יבואו הבולשביקים ויעצרו את כל בעלי האחוזות!".

שוב נחלץ שיפרין לעזרתנו. לאחר שדיבר עם הקצינים הפולנים אמר לנו כי הם מסכימים לקחת את כולנו ברכבת, בתנאי אחד, שנדבר פולנית ולא יידיש, שמא נעורר את התנגדותם של החיילים. הייתה זו רכבת אטית על פסים צרים, אך הפעם נסעה במהירות של רכבת אקספרס בינלאומית.

הפולנים רצו להסתלק מן האיזור מהר ככל האפשר, אבל עדיין היתה בהם הגאווה הפולנית המפורסמת עם הבטחון בעוצמתה של "פולין הגדולה".

משנפרדו מחבריהם שנשארו ליד הגבול בירכו איש את רעהו ב"להתראות כברלין" כאילו ברלין נופלת מחר לידיהם.

יצאנו עם חשכה. ממרחקים נראו קסרקטינים ואחוזות עולים באש והמוני איכרים צורחים ובוזזים. בחצות הגענו לעיירה הנצביץ, עיירה ששכנה בלב יערות ובה יהודים רבים שנתפרנסו מסחר עצים ויערנות.

אבא אמר: "אין טעם להמשיך בנסיעה עם הצבא הפולני עד ברסט-ליטובסק, נשאר בהנצביץ. ידידים רבים יש לי כאן (גוטע ברידער), מפה הדרך קצרה עד ביתנו בברנוביץ. בתקופה זו של תוהו ובוהו, כאשר אין לדעת מה קורה ומי שולט, מוטב לנו לחזור הביתה. מספיק התגלגלנו ושוטטנו בדרכים".

ואמנם משהגיעה הרכבת לתחנה הנצביץ, ירדה קבוצתנו.

היה חושך ואפלה והלב התכווץ מפחד. הלכנו לבית משפחת סלוצקי, מכרים של אבא. לא היינו שם לבדנו. בבית הקטן ובו 5 — 4 חדרים הצטופפו כ-40 איש, כולם פליטים. למרות הצפיפות סידרו לנו מיד מקומות שינה. נפרשו מזרונים על הרצפה, לאמי נמצאה מיטה ואח"כ דאגו לכולנו לאוכל. במסירות רבה טיפלו בכל הנזקקים לעזרתם. לא יכולתי לשכוח את הכנסת האורחים שלהם, בעת צרה. לא פעם חשבתי "מה קרה לאנשים טובים אלה?" כעבור שנים נודע לי כי רוב משפחת סלוצקי ניצלה מן השואה. למזלם, הרוסים גירשו אותם לסיביר. כמה מבני הדור הצעיר, הגיעו לאחר המלחמה ארצה, לקיבוץ ניר דוד.

אבל אותה עת שררה בהנצביץ אנדרלמוסיה, הצבא והמשטרה הפולנית ברחו מן העיירה והפקירו אותה לכנופיות של בוזזים. אלה סובכו בין הבתים כששקים על כתפיהם. העיר היתה הפקר.

מכיוון שהנצביץ לא שכנה על הכביש הראשי, הרוסים בוששו לבוא. הצבא האדום התקדם במהירות וללא התנגדות ככבישים הראשים לביאליסטוק וברסט-ליטובסק. אולם העיירות שבכבישים הפנימיים נשארו ללא שלטון. הפליטים

היהודים שמילאו את העיירה נותרו ללא הגנה של חוק כל שהוא, פולני או רוסי. הפולנים החרימו לפני נסיגתם את הנשק שהיה בידי סוחרי היערות היהודים ברשיון, הוחרם גם נשקו של אבי. הגברים היהודים בעיירה התארגנו ויצאו לשמור כשהם מזויינים במקלות. באויר ריחפו שמועות על קרבות בין פרטיזנים פולנים לשודדים ביערות ועל אפשרות של פוגרומים. ושוב עברו עלינו כמה ימים ולילות של מתח וחרדה.

כשראו התושבים היהודים שהצבא לא מגיע, יצאו שני בחורים, בני המקום, לחפש את הצבא האדום. לאחד מהם שהכרתיו מלימודיו בברנוביץ, מישיקה צירינסקי, היתה מכונית. הוא נסע מזרחה עד שמצא משמרות של הצבא הרוסי. סיפר על העיירה המופקרת ללא חוק ושלטון וביקש: "בואו לקבל את השלטון לידכם". חזר לעיירה עם חייל אחד ועם פוליטרוק (מדרך פוליטי — מאנשי המפלגה הקומוניסטית) כשסרט אדום כרוך על שרוולו. שניים אלה "כבשו" את הנציבין. השלטון הועבר לידיהם על פי כללי הטכס; נציגי העיירה יצאו אליהם כשלחם ומלח בידיהם. מישוהו מהאכרים פלט: "אין לנו די מלח כי הזיידים (יהודים) החביאו אותנו". הפוליטרוק ענה מיד: "אצלנו אין זיידים. כולם אזרחים וחברים (טוברישצ'י)". התשובה עודדה את רוחנו. ובכן הבולשביקים אינם אנטישמיים, שלא כמו הגרמנים.

גמרנו אומר לחזור הביתה, לברנוביץ. שוב עלינו על עגלות רתומות לסוסים. שיירה של שלוש עגלות, נסעה דרך היערות. בדרך לא אחת עצרנו משמרות הצבא האדום. התלבשנו בכגדים פשוטים, מטפחות על הראש כמו הכפריות. הורדנו את שרידי הלקה מן הצפורנים. למרות זאת זיהו אותנו במבט ראשון ופקדו: "לחפש אצל הפאנים (אדונים) האלה". לאחר שלא נמצא שום דבר חשוב, הניחו לנו להמשיך בדרכנו. בדרך עברו אוירונים מעל ראשינו אבל היו אלה אוירונים רוסיים, ידידותיים, לא מפציצים גרמניים.

הסובייטים הידידותיים

עזבנו את ברנוביץ בראש השנה וחזרנו בערב יום הכיפורים, עשרה ימים של טלטולים ופחד. את ביתנו מצאנו פרוץ וריק. התברר שרוקנה אותו עוזרת כפרית, אולגה שעבדה אצלנו שנתיים. לאחר שעזבנו היא באה עם עגלה רתומה לסוסים ועימה גברתנים כפריים, הטעינו על עגלה את כל תכולת הבית, כולל מרתף מלא מצרכים שהכנו לשעת חירום, חוץ מן הרהיטים הכבדים והסתלקו. בעיר היה מחסור חמור במצרכי מזון ולא היה לנו אוכל לערוך סעודת מפסקת לקראת צום יום כיפור. הדוד יוד'ל שלח לנו כרים ושמיכות ומעט אוכל; לחם וחלב וכך עברנו את יום הכיפורים.

בעיר היתה מציאות חדשה. הרוסים באו. הם היו ידידותיים מאד. שוחחו עם כולם, הרבו להתבדח. ביניהם היו קצינים יהודים רבים. הם אמרו: "שחררנו אתכם מעול הפולנים, אצלנו יש הכל. אל דאגה מי שיעבוד לא יחסר לו אוכל. אבל את

הרכוש כמובן יקחו מכס".

סבתא שאלה אותי בתמימות: "מה טבעה של תורה זו אשר לפיה לוקחים מבן האדם את רכושו — עמל חייו?" חנויות התרוקנו מסחורה ונותרו ריקות בלי אפשרות לחדש את המלאי. תורים ארוכים הזדנבו בכל מקום שמכרו בו עדיין מצרכים.

מישהו ניפץ את אנדרטת "החייל האלמוני" — הנשר הפולני. מיד פשטו שמועות, אולי נכונות, כי עשו זאת פרחחים יהודים. הפולנים החלו להאשים את היהודים בחוסר נאמנות למדינתם.

נכון, השלטון הפולני לא היה אהוד עלינו, לא היינו פטריטים פולנים ולא חסידי-סובייטים, היינו סתם יהודים, לא בולשביקים ולא פולנים, עם היידיש והפולקלור שלנו וניצני הכרה ציונית לאומית.

למעשה אנו, בני המקום, לא סכלנו ממחסור מצרכים חיוניים, שלא כמו המוני הפליטים שהגיעו מהמערב. היו לנו מקורות אספקה של מזון בסיסי וביגוד ומספיק כסף לקנות בשוק השחור.

אמנם יהודים אדוקים כמו סבא ואבא של מתתיהו לא אכלו בשר, כי לא היתה שחיטה כשרה. לא היתה גם אספקת ירקות ופירות, כרגיל בפולין בחורף, אבל יחד עם זאת לא היה רעב. באותה תקופה ראשונית של שלטון רוסי, אמצעי התשלום היו גם הזלוטי הפולני וגם הרובל הרוסי.

הרוסים עצמם היו משלמים בזלוטי מאחר והיה להם מלאי שתפסו בבנקים הפולנים, עד אשר בוקר אחד התברר כי הזלוטי מבוטל מבלי שיחליפוהו ורק הרובל הסובייטי ערכו תקף ורבים נשארו עם כסף שהפך לנייר ללא תועלת. גם עובדים ממשלתיים שמשכורתם שולמה רק יום קודם לכן בזלוטים, נשארו מרומים וערומים בין לילה.

חקירות הנ.ק.וו.ד

אט-אט התייצב המשטר החדש. ירח הדבש של החיוכים חלף. הראשונים שסבלו היו דווקא אנשי השמאל הקיצוני וחברי ה"בונד". האשימו אותם בטרודצקיות, רבים מהם נשלחו למאסר או למחנות עבודה. אח"כ הוחרם רכושם של אנשי עסקים. כמו כן הגיע תורם של הפליטים שחטאו בכך כי נרשמו לחזור לבתיהם בפולין המערבית ובמקום להחזירם לביתם העלו אותם על רכבות ושלחום לסיביר. אחריהם הגיע תור הציונים. הרשימה הלכה והתארכה. כולם חיו בפחד מפני הנ.ק.וו.ד (ק.ג.ב.).

את חצרו של סבא הלאימו והפכו לבסיס אספקה צבאי (Wojenny Gorodok ברוסית) קציני צבא התגוררו בדירות הגדולות, בשער הראשי עמד זקיף וצריך היה רשיון מיוחד על מנת להכנס לחצר.

את סבא וסבתא גירשו מדירתם המרווחת. הם עברו לעליית גג באחד הבתים בחצר. סבא היה מרותק למיטתו מרבית הזמן. סבתא טיפלה בו, עוזרות כבר לא היו, הן נעלמו לכפריהן. הדוד חיים הביא תעודה מן השכנים והפועלים בחצר שנהג

כלפיהם בהגינות והורשה להשאר בביתו. לא היה זה המקרה היחיד שבעלי בתים או בעלי מפעלים הורשו להשאר כשקבלו "תעודת יושר" מן הפועלים במפעל. מקרה דומה היה לידידנו, בעל מנסרה ברישניק.

הדוד חיים טיפל בסבא וסבתא, היה מביא לעלית הגג בו התגוררו מים מן הבאר ועצים להסקה. גם דודה לאה עזרה לטפל בסבא ככל שכוחותיה אפשרו לה לעלות במדרגות הרבות אל עליית הגג. הורי ואני גרנו בריחוק מקום, לא יכולנו לעזור הרבה. לעיתים כשהגענו, לא הורשנו להכנס לחצר בשער הראשי, אבל ידענו על מעברים סודיים. היינו נכנסים תוך עלבון צורב, שצריך להתגנב על מנת לבקר את סבא בחצרו. אמא היתה באה בדרכה מן המרפאה שהיתה בקרבת מקום.

אבי היה בא לבקר רק בלילה, הוא בתור סוחר לא הרגיש עצמו "כשר" מספיק כדי לעבור ביקורת של הזקיפים. יום אחד הזמנו את סבא לחקירה בנ.ק.וו.ד. בכוונה לבש בגדים ישנים ומרופטים. למרות מחלתו המתקדמת הייתה בו מידה רבה של ריסון וכבוד עצמי.

שאלו אותו כיצד הגיע אליו כל רכושו הרב ומהיכן צבר את כספו. האין זה כי ניצל את מעמד הפועלים? סבא השיב כי לא ניצל איש ואת רכושו לא השיג במירמה, אלא בעבודה קשה. שמעולם לא התיר לעצמו מותרות, אוכל מעודן ולבוש יקר. "הנה אתם רואים את הבגדים הישנים שאני לובש" אמר להם. ענו לו: "הרבה אנשים לא אכלו ולא התלבשו ובכל זאת לא צברו רכוש כשלך". עוד הוסיף: "כל מה שבניתי הלא עכשיו לרשותכם, כל המחסנים והמבנים יביאו לכם תועלת. נכון שיש לי זהב וכסף ואת כל אלה אמסור לכם. כל שאני מבקש הוא לסיים את חיי בשקט בביתי".

סופו שמסר לידיהם כמות נכבדה של מטבעות זהב. בכל זאת חלק מדברי הערך שלו הסתיר בארגז והביא אל חיים צוקרמן, אביו של מתתיהו. בהיותו איש משכורת כל חייו לא חשש מן השלטונות הסובייטים וכן תמיד מוכן היה לעזור לזולת, גם אם היתה סכנה בדבר.

לסבא וסבתא הותירו זמנית להתגורר בעלית הגג. לאחר הביקור בנ.ק.וו.ד. הרגיש סבא ברע וצריך היה להזמין מיד רופא. אי אפשר היה לעשות שום תוכניות בריחה בקשר אליו. בשלב זה הוחלט סופית שאין מה לעשות ונשארים במקום. אלא שהנ.ק.וו.ד. לא הרפה ממנו.

בהמשך "טיפולם" קיבל בתעודת הזהות שלו "פרגרף" — סעיף. הסעיף פרושו היה שבעל התעודה הוא אלמנט בלתי נאמן ואסור לו להתגורר בעיר מחוז, אלא באיזור כפרי. נגזרה עליו גלות מעירו. בשל כך יצאו סבא וסבתא להתגורר בעיירת קייט בסביבה, מייצ'ט (מולצ'ד). הם היו למעלה מבני 75, חולים ושבורים, אבל עונש זה נראה לנו כרע במיעוטו. טוב לאין ערוך מגירוש אל תוככי רוסיה. לפחות היה רופא במקום והיו לסבא מכרים בעיירה, שכן היה בא לשם לנופש בימי קיץ. סופו שנפטר במייצ'ט במקום גירושו, בפברואר 1941 מהתקף לב. אותה עת כבר לא הייתי ברוסיה. אבל סופר לי כי נערכה לו הלוויה גדולה בברנוביץ. מאין הפגנת הזדהות עם מנושלי המשטר החדש. השתתפו בו רבים מתלמידי הישיבה שנשארו

בעיר. סבא נקבר בבית הקברות היהודי אשר נהרס בימי הכיבוש הגרמני, מצבותיו נשדדו ע"י השכנים הביילורוסים.

משלוח עצי הסקה

לאחר שעסקים פרטיים הולאמו או חוסלו, כמובן הולאמו גם היערות של אבי. בביתו הכפרי שם היו חפצים אישיים ובגדים, פרוות וזוגות רבים של מגפיים לעבודה בביצות, הם גם אבדו כמו יתר הרכוש.

רוב תושבי העיר החלו לעבוד בשירות המדינה. אמא קיבלה עבודה כרופאת שיניים במרפאה העירונית. אחותי, אז בת 11 למדה בבית ספר ובאופן אוטומטי, היתה רשומה, כמו כל ילדי הכיתה ל"פיוניר" — שכבה צעירה של "קומסומול". אני חיכיתי לתעודות נסיעה ורק אבי היה מובטל מאונס. כל מקום שהגיע לבקש תעסוקה, הכירו אותו כסוחר יערות ונאמר לו שלא יוכל לקבל עבודה עד אשר ענייניו יתבררו עד תום. הלך אבי להתייעץ עם בן דודו אב'א סדובסקי. אב'א היה היחידי בין בני המשפחה ששפר חלקו במשטר החדש. נתמנה שופט מחוזי, בעל עמדה גבוהה, אך למרות זאת לא התנכר לקרובי משפחתו. אעפ"י שסבא הוכתם בסעיף ואבי "פרסונה נון גרטה" וגם אני לא "נאמנה" משום שאני מבקשת לעזוב את רוסיה. הבן דוד, אב'א עודד אותנו ככל שיכול, היחסים הלבביים בינינו לא השתנו למרות שהזמנים השתנו. יחד עם זאת לא היה בכוחו לעזור לנו.

אותו חורף, 1940 היה חורף קשה וקר. הטמפרטורות ירדו עד ל-40 מעלות מתחת לאפס. פרצו מגיפות, בעיקר מגיפת המניגיטיס דלקת קרום המוח שהפילה קורבנות רבים מבין הילדים והנוער. בזמנים כתיקונם נהגו התושבים להכין בביתם עצים להסקה. אולם מאחר והמלחמה פרצה בתחילת הסתיו, לא הספיקו להכין מלאי של עצים. פחם לא היה בנמצא ואנשים החלו לפרק גדרות עץ ולשרוף רהיטים לחימום הבתים.

עוד בקיץ הכין אבא, באחת מתחנות הרכבת בפוליסיה, כמות גדולה של עצי הסקה למכירה לעונת החורף. הלך אל הממונה על אספקת עצים במינהל העיר, יהודי בשם רובינצ'יק, נגר ממקצועו וקומוניסט ותיק. אמר לו אבי שיש לו כמות של עצי הסקה מספקת לכל העיר. גם יודע איך לארגן את המשלוח — טרנספורט, זו היתה מילת הקסם — הנקודה החלשה של הממשל דאז. תנאי אחד התנה אבי, שקרון אחד של עצי הסקה ימסר לו לשימוש משפחתו. כל היתר מתנה לעיר. מבוקשו ניתן לו.

העיר נתמלאה עצי הסקה. כל המשפחה, כולל הוריו של מתתיהו וכן ידידים קבלו עצי הסקה לעונת חורף זו, מן הקרון "הפרטי" של אבא.

בריצה בהולה

אותו חורף 1940, התנהלו בביתנו ויכוחים ללא סוף. היו מתאספים ידידים של אבא שנקלעו למצב דומה לשלו. פעם סוחרים עצים והיום מובטלים, שעתידם לוט בערפל. כולם הסכימו שאין אפשרות לזוז מן המקום. שוב חזרו על לקחי המלחמה הקודמת, מלחמת עולם ראשונה. אז רבים ברחו לפנים רוסיה. למעשה דרך זו היתה נעולה. הגבול הקודם פולין-רוסיה נשאר בתקפו. בלי רשיונות מיוחדים אי אפשר היה לחצות אותו. עדיין לא יכולנו לבקר אצל קרובים בהומל או במוסקווה וגם לא הם אצלנו.

רק כעבור שנה קיבלה הדודה רבקה ממוסקווה רשות לבקר אצל הוריה. אני כבר אז לא הייתי כברנוביץ.

ושוב חשבון נפש "גיאופוליטי" אפשר לקרוא לזה כך, במערב-הגרמנים, אין על מה לדבר. דרך גבול ליטא בצפון או רומניה בדרום, רק בודדים יכלו לעבור וגם אז לא ידוע מה צפוי לפליטים. למזרח לרוסיה הגבול סגור. היינו במלכודת, אבל לא היינו מיואשים.

אותו חורף רבים חיכו בתקווה לאביב. במערב אירופה, בריטניה וצרפת הכריזו מלחמה על גרמניה, אבל היה שם מה שכונה "זיץ-קריג" (מלחמת ישיבה) על משקל "בליץ-קריג" (מלחמת בזק).

התקווה היתה שמכיון שהמלחמה רק התחילה ובמהלך ראשון היטלר אמנם ניצח את פולין, אבל עם האביב יבוא מהלך שני, בו המעצמות המערביות ינחיתו עליו מהלומה ניצחת ואז גם לאיזורנו תבוא הישועה. כבר היו דברים מעולם. כל פולין, גם פולנים וגם יהודים חיכו לאביב. היתה מן אימרה מהלכת בציבור "רק עד האביב..." (בפולנית — byle do wiosny).

ובינתיים בא לגור לרחוב שלנו, בבית ממול, פולקובניק רוסי בוריסוב שמו. הוא בא לבדו, משפחתו נשארה ברוסיה. מדי פעם היה נכנס אלינו לשאול היכן אפשר להשיג בעל מלאכה או מצרך כל שהוא. התברר שהוא מהומל ומכיר שם את משפחת אמי. במשך הזמן התיידד אתנו ובמיוחד חיבב את אבא. הזמנו אותו לאכול ולשתות איתנו. הוא אהב את המאכלים שלנו ובפרט דבש וגבינה צהובה שלא היו בנמצא ברוסיה אז. גם ויכוחים פוליטיים היו בינינו ובעיקר בינו לביני, כי יתר בני המשפחה חששו להתווכח עם "ווסטוצ'ניק" (איש מן הצד המזרחי של הגבול). בוריסוב זה היה אדם חכם ואינטלגנטי מאוד. בעל השכלה משפטית. אני כאזרחית זרה הרגשתי חופשית לדבר איתו בגילוי לב. שאלתי אותו מדוע נחתם חוזה עם הגרמנים הפשיסטים? והוא ענה לי כי כתב מאמר בנושא, אבל עדיין לא הגיע הזמן לפרסמו, רמז שהוא מתנגד להסכם זה.

במיוחד נזהרנו מלהזכיר את שמו של טרוצקי. הייתי יושבת ליד השולחן ושומרת שאבא לא יתחיל להתלהב ולדבר עם בוריסוב על לייבע טרוצקי, נושא שהעסיק מאוד את יהודי ברנוביץ. הסובייטים שהכרנו אז היו מחוורים לשמע השם הזה. רק לומר את שמו נחשב כמעשה בגידה.

יום אחד שאלו אותנו שכנים מחצר סמוכה האם ידוע לנו מי הוא האיש הבא ונכנס לביתנו. סיפרו כי הוא התובע המחוזי של הנקוו"ד. נדהמנו, כי חשבנו שהוא קצין בצבא. לפתע נזכרנו שסבתא רחל מהומל כתבה לנו להיזהר מדרישות שלום והלא בוריסוב הוא שהביא לנו דרישת שלום מן המשפחה שם, לאחר שחזר מחופשתו הראשונה. בדרך כלל היה בוריסוב בא לבקרנו בערבים והנה יום אחד צלצל בדלת בצהרי יום. לא נכנס פנימה, נעמד בפתח הבית ואמר לאבי: "בנימין מרקוביץ, אתה עוד כאן? ואני הלא ראיתי את שמך ברשימת העצורים", אמר והלך. הרמז היה שקוף. ואכן אותו שבוע נעצרו והוגלו לרוסיה רבים מסוחרי העצים מן העיירות בסביבה. תוך שעה אמא הכינה ילקוט גב ובתוכו כלי גילוח, מעט בגדים, קצת כסף חלק ממה שהיה בבית בדולרים ומטבעות זהב, והוחלט שאבא יצא צפונה וישתדל לעבור את גבול ליטא ולהגיע לוילנה. כשנכנסו הרוסים לחלקה המזרחי של פולין, נכנסו גם לוילנה. כעבור זמן מה עשו "מחווה" כלפי ליטא ומסרו לה את העיר, כי הליטאים טענו מאז ומתמיד שוילנה היא בירתם העתיקה ושייכת להם. לרוסים היו תוכניות משלהם לגבי ליטא כולה, כפי שהתברר לאחר מכן.

אותו לילה אבא כבר לא לן בבית, אלא אצל סימה ושמואל אפשטיין. כי כל המעצרים והגירושים התרחשו בדרך כלל בלילות. תיכננו בדעה צלולה כל פרט ופרט של "המבצע". איך לא לעורר תשומת לב של עוברים ושבים. איך להגיע מבית משפחת אפשטיין אל תחנת הרכבת. מי ילווה את אבא. הוחלט ללכת ברגל ולא לנסוע את המרחק של כשני קילומטרים או שלושה בדרושקה כהרגלנו. אסור שיראו את אבא עם אמא ביחד. בנוסף לכך אמא צריכה להיות בעבודה בדיוק בשעה שמונה. איחור לעבודה נחשב לחטא נגד המדינה ונענש בהתאם. על שמואל אפשטיין שבביתו אבא לן, שאף לו אסור היה לאחר לעבודה, הוטל התפקיד להכין כרטיס נסיעה לעיר לידה הסמוכה לגבול. הוא עשה זאת בבוקר השכם, לפני צאתו לעבודה בתחנת הרדיו המקומית.

בני המשפחה התנהגו כרגיל אותו יום גורלי. אמא יצאה לעבודה, אחותי הדסה, הלכה לבית הספר ורק אבי הפך בין לילה לפליט נרדף. החלטנו שאני אלווה את אבי לתחנת הרכבת, כאשר ילקוטו איתי כדי שלא ירגישו שהוא הנוסע. אבי אמר לי בהתמרמרות: "הגורל רודף אותי, פעם שלישית בחיי אני נהרס. שלישית שהמלחמות מטלטלות אותי כמו עלה נידף והפעם שוב איני צעיר כפי שהייתי במלחמות הקודמות. במלחמה אחת הייתי בשבי האוסטרי באחרת ישבתי בכלא סובייטי ועכשיו לאן ועד מתי אהיה נע ונד בעולס?"

אותו יום כל חרדתנו היתה לגורלו של אבא ולא חששנו לגורלנו. נשמתי לרווחה כשראייתי אותו עולה לרכבת, כעבור מספר ימים קבלנו מברק מוילנה שאבא הגיע לשם בשלום.

נשארונו אמא, אחותי ואני בבית חם מצוייד היטב, בין קרובים וידידים, כשאבא יוצא לדרך לא נודעת. היה חודש דצמבר, שלגים וסופות. היו ידיעות על אנשים שקפאו בדרך. אבל לאבא היתה הרגשה שאין לו מה להפסיד. בין כה וכה יאסר

וישלח לגלות בסיביר, למחנות. אמא תמיד היתה מלאת תושיה. מקצועה נתן לה בטחון עצמי והרגשה שבכל מקום בעולם תוכל לעבוד ולהתפרנס.

קבענו עם אבא שבאביב, כשיפשירו השלגים אמא עם הדסה תעבורנה את הגבול ותצטרפנה אליו לווילנה.

אמא דאגה וחששה לגורלי ולגורל אחותי. אני הייתי בחודשי הריון אחרונים ולא ידוע מתי תנתן לי רשות (ויזה) לצאת את ברית המועצות ולחזור ארצה. איך היא תשאיר אותי? החלטתי שאשאר אצל הוריו של מתתיהו ובלבד לשחרר את אמא לנסיעה. אבל עוד יותר דאגה אמי לגורל אחותי, הדסה. באם תתפס בגבול, עשויים השלטונות להפריד ביניהן והילדה בת 12 בלבד. ידענו על מקרה שהבעל נאסר ובני המשפחה הוגלו כל אחד למקום אחר. כאשר השתחררה האשה כעבור שנים הצליחה לאחר מאמצים רבים לאתר את ילדיה הקטנים. הילדים עברו בינתיים "חינוך מחדש" ולא היו מוכנים להכיר בהוריהם.

הגיע האביב ואמא עדיין פסחה על שני הסעיפים. הציעו לה להצטרף לקבוצת מכרים שהתכוננו לעבור את הגבול. משום מה דחתה את החלטתה. יום אחד ראיתי ברחוב שיירה של אסירים, נשים וגברים, תחת משמר כבד, יחפים וכבולים, שנתפשו ליד הגבול. ביניהם אשה צעירה עם תינוק בזרועותיה. היתה זו חייקה רבינוביץ, שבעלה היה עם אבא בווילנה והוא שטיפל במעבר הקבוצה. בין האסירים היה גם חברי לספסל הלימודים יהודה קרוליצקי (כיום מאירי) חבר בית"ר. באותו יום, בראותי את שיירת האסירים, הרגשתי שאמא והדסה ניצלו. אז חשבנו שגירוש לסיביר זה הגרוע ביותר. יהודה נשפט ל-8 שנות מאסר במחנות בצפון רוסיה. את חייקה הצליחו הוריה לשחרר בזכות התינוק והיא נשארה בברנוביץ. אחר כך ניספתה בשואה. יהודה שוחרר כעבור מספר שנים עם יתר האסירים הפולנים, בהתאם להסכם בין רוסיה ופולין לאחר שהגרמנים התקיפו את רוסיה.

סבתא שמעה מה שקרה למחרת נסיעתו של אבא ומיד באה להרגיענו. קדרות ופסימיות השתררו בבית. ההומור והאופטימיות של אבא עזרו לנו להתגבר על קשיי היום, אך הוא לא היה איתנו עוד.

בווילנה פגש אבי מכרים וידידים רבים. כ-15 אלף פליטים יהודים מפולין התרכזו בליטא. בין הפליטים היו מנהיגים ציונים רבים, ביניהם מנחם בגין, משה סנה (אז קליינבאום), זרח ורהפטיג ועוד. כולם חיפשו דרך איך ולאן לצאת מתוך מלכות המלחמה.

בינתיים בברנוביץ, לקראת האביב החלו גירושים המוניים לפנים רוסיה. אנשים הועלו בלילות למשאיות ורכבות והוסעו מזרחה. בלילות שמענו צעקות ובכי של נשים וילדים מתוך המשאיות. גורשו משפחות של קצינים ומתיישבים פולנים, פליטים יהודים ממערב פולין שנרשמו לחזור לבתיהם בפולין. וכן משפחות של סוחרים, שנחשבו ל"אלמנט עויין".

בשל בריחתו של אבא פחדנו שגם לנו מחכה גורל דומה. עברנו לגור זמנית בבית הוריו של מתתיהו. אמי ואחותי באו לשם רק ללינת לילה כי בדרך כלל המעצרים נתרחשו בלילות. את מי שלא מצאו בבית כליל המעצרים, עזבוהו לנפשו

עד לגירוש הבא, בעוד שבוע או בעוד חודש. המעצרים היו קבוצתיים, לא אישיים. בבית צוקרמן הרגשנו בטוחים. תחת השלטון הסובייטי עבד בשתי משרות. אחת מ-6 בבוקר עד הצהריים ושניה אחר הצהריים ועד הערב. ארגן חוג של נערים, ביניהם בנו מוט'קה, שילמדו תורה עם רבי. גם את עבודתו הציבורית לא הזניח, אם כי הסובייטים ביטלו את מוסדות העזרה היהודית ביניהם את ועד הקהילה. הוא המשיך לטפל בענייני צדקה ועזרה. הפליטים שהגיעו מן המערב ידעו את כתובתו ולמי לפנות לקבלת עזרה. היו ביניהם חולים וחסרי כל. את כולם עודד. לאחד סידר קורת גג, לאחר בגד. יותר מחודש נמשכו הגירושים. כשפסקו — חזרנו לביתנו. בינתיים בוילנה כולם חיפשו איך להחליץ מן המלכודת. עיקר הקושי היה בהשגת ויזת כניסה לכל ארץ שהיא. לא ארצות הברית ולא בריטניה פתחו את שעריהן בפני הפליטים היהודים. ובעוד כולם מתרוצצים בין הקונסוליות, נכנס טור טנקים סובייטים לקובנה והוגשה דרישה לליטאים לבחור בממשלה "ידידותית" כלפי ברית המועצות. בלחץ הטנקים נוסדה שם ממשלה עם רוב קומוניסטי וזו פנתה אל ממשלת ברה"מ בבקשה לצרף את ליטא לברית המועצות.

באותו זמן בערך ובצורה דומה סופחו אל ברית המועצות שתי ארצות בלטיות נוספות, לטביה ואסטוניה.

הפליטים היהודים בוילנה וביניהם אבי מצאו את עצמם שוב בתוך חיבוקו של הדב הרוסי.

הרב אלחנן וסרמן, ראש ישיבת ברנוביץ גם היה שם. אף הוא השתדל לעזוב את ליטא עם רבים מתלמידיו שהלכו אחריו. הוא רצה לנסוע לאמריקה ואף קיבל ויזת כניסה בהשתדלות חסידיו שם. אלא שהרוסים לא נתנו לו בשום אופן רשיון יציאה. וזאת מפני שהיה לו פספורט לטבי. הרוסים טענו שהם נותנים רשיונות יציאה רק לפליטים מפולין. כלומר בעלי פספורט פולני ולא לבעלי פספורט לטבי, שהיא כעת אחת הרפובליקות של ברית המועצות. על פרשה זו כותב בספרו "פליט ושריד בימי שואה" (הוצאת יד ושם 1984) ד"ר זרח ורהפטיג, שהיה מראשי המזרחי בפולין. בוילנה טיפל בארגון עלייתם של חוגים תורניים. אנשי "המזרחי" לא רואים סתירה בין הציונות והרעיון המשיחי, בניגוד ל"אגודת ישראל" שבקנאות מצווה לא "לדחוק את הקץ".

וכך הוא כותב: "הזמנתי אל הרב חיים עוזר גרודזנסקי והוא הביא את תלונתו של הרב אלחנן וסרמן, ראש ישיבת ברנוביץ, כי אנו הורסים לו את ישיבת הצעירים ועליהם ארצה תוציא אותם מחיי הישיבה. הוצאתי קטע מעתון שבו נכתב כי בכפר הרא"ה שבארץ ישראל הוקם באותו זמן גרעין לישיבה חקלאית. אמרתי איפוא, שנשלח את הנערים לישיבה החקלאית, שבה ילמדו גמרא וגם סדר זרעים למעשה. הצעתי לא נתקבלה. ר' חיים עוזר דרש ממני להוציא מיד מהסמינר את צעירי ישיבת ברנוביץ. מלאתי, כמובן אחר דרישתו והצטערתי על כך מאוד. אני דאגתי להצלתם של בני הישיבות וראשי הישיבות דאגו להצלת הישיבות. רחוב הפליטים הציונים היה רועש וסואן, אחוז בולמוס יציאה. השגת דרכונים, תעודות נסיעה, ויזות יעד ויזות מעבר, דיונים על אפשרויות יציאה מהכלוב הלטבי היו בראש שיחם ואילו

בעולם הישיבות שררה לכאורה אווירה רגועה, היו שקועים בלימודים ובשיחות מוסר. ראשי הישיבות והנהלת הישיבות לא עודדו פעילות כל שהיא להשגת דרכונים. כל אנשי ישיבת מיר, רובם ככולם פרט ליחידים שקיבלו בשעתם אזרחות סובייטית ועל כך לא קיבלו היתר יציאה מברית המועצות, יצאו מליטא. ישיבת מיר היתה היחידה שניצלה בשלמותה. יתר הישיבות הגדולות לא הלכו בעקבות ישיבת מיר. נשיא ועד הישיבות, הרב רח"ע גרודזינסקי, לא נתן אות לפעולה. כינוסי ראשי הישיבות לא עודדו פעילות יחידים של בני הישיבות. ראשי הישיבות הגדולות הר"א קוטלר (קלצק) הר"ר גרובובסקי (קמיניץ) והר"א וסרמן (ברנוביץ) זלזלו ב"הרפתקת קורסאו". לא ראו כל תועלת באשרות דמה אלו. הר"א קוטלר הסתייג חריפות מפנייה לשלטונות הסובייטים בדבר היתרי יציאה. הוא חשש, שכל הענין אינו אלא תרמית סובייטית ללכוד את "אויבי המשטר הסובייטי" ולגרשם לסיביר. יתכן וצדק, פעמים רבות ובמשך זמן רב נקף לבי האם עשינו כל שניתן לעשות להצלת נפשות. האם לא הזנחנו הזדמנויות".

הנ"ל דברי מנהיג "המזרחי" על ראשי הישיבות בוילנה. למרבה הצער, הרב וסרמן עם משפחתו ובחורי הישיבה שלו ניספו בעינויים לאחר שנכבשה ליטא ע"י הגרמנים. ורהפטיג הגיע ליפן. כמו כל דרכי בריחה והצלה ב"ניסים" היה הדבר כרוך. תחילתם במעשה בקונסול הולנדי, בעיר ריגה, שונא גרמנים שהיו כובשי ארצו. הוא נתן ויזות לאי קורסאו, אשר בים הקריבי שהיה בשליטת הולנד. אמנם הגרמנים ניסו לעלות על חופי קורסאו, אולם אוניות בריטניה וארה"ב הדפו אותם. וכך נשאר האי בשליטת הולנד. השלב השני היה שבעלי המזל עם הויזות לקורסאו הגיעו אל הקונסול היפני בקובנה בבקשת מעבר טרנזיט דרך יפן.

הקונסול היפני שם, העניק לפונים אליו ויזות מעבר למרות שקיבל הוראות ממשלתו בטוקיו שלא לתת. בצורה כזו הגיעו 6000 פליטים יהודים ליפן וביניהם היה גם אבי. שמעתי שלימים קיבל קונסול יפני מקובנו אות הוקרה ממדינת ישראל. כשיצא אבי את וילנה עם קבוצת פליטים, נסע דרך מוסקווה לולדיוסטוק ומשם לנמל קופה שביפן. משם אמורים היו הפליטים להמשיך למחוז חפצם, מי לאמריקה ומי לארץ-ישראל. קבוצות, קבוצות, התעכבו במוסקווה. אבא סיפר לי, שחשב שישתגע, שהנה הוא נמצא במוסקווה ולא יראה את אחותו רבקה, שלא נפגש איתה זה 20 שנה. הוא העמיד פני חולה, התקשר עם בעלה הרופא, יוסף פלקס והזמין אותו לביקור חולים אל מלונו. ענה לו ד"ר פלקס בטלפון: "אינני עורך ביקורים פרטיים". אמר לו אבא: "החולה הוא בנימין סדובסקי".

התשובה מצדו השני של הקו היתה "אבוא מיד". משנכנס לחדר המלון, סימן לו גיסו, ד"ר פלקס, אות בידו על הפה, שמא מקשיבים להם. בדק את ה"חולה" והורה לו לגשת לבית מרקחת מסויים בשעה מסויימת. משהגיע אבא למקום, חיכתה לו שם אחותו רבקה. שוב סימן שתיקה, אצבע על הפה, האח והאחות יצאו לחצר האחורית, שם התחבקו, בכו ונפרדו שוב. היתה זו פגישתם האחרונה בחייהם. תולדות קבוצת הפליטים היהודים ביפן היא פרק מיוחד של נדודי יהודים

בתקופת מלחמת העולם השנייה. דווקא בעלות בריתה של גרמניה הנאצית, יפן ואיטליה, התייחסו יותר טוב אל הפליטים היהודים מאשר בנות הברית; ארצות הברית ואנגליה. הפרק על הפליטים ביפן מתואר בספר "תכנית פוגו" של מ. טוקייר (The Fugu Plan), הרב הראשי של כוחות ארה"ב במזרח הרחוק במלחמת העולם השנייה.

בעוד הפליטים יושבים ביפן ומחכים לסידורים ולהמשך הנסיעה, התקיפה יפן את "פְּרֶל־הָאָרְבוּר". המלחמה בין יפן לארה"ב התחילה. דרכי הים והאוויר נחסמו. הגרמנים לחצו על היפנים לגרש, או כלשונם "לפתור" את בעיית היהודים שם. אף הגיעה משלחת קצינים גרמנים ליפן וביניהם נאצי המכונה "הקצב של וורשה". אולם שלטונות יפן לא קיבלו את המלצות בני בריתם הגרמנים בנושא היהודים. לאחר בירורים ושיקול דעת, הודיעו לראשי הקבוצה בקובה שכל זמן שיהיו על אדמת יפן, לא יאונה להם כל רע.

כעבור חצי שנה בערך כשגדלה מצוקתם הכלכלית של הפליטים, הם הועברו לשנגחאי שם היתה קהילה יהודית ותיקה ועשירה שטיפלה בהם. באותו זמן קיבל אבי סרטיפיקט מאחיו אריה. וכך החל לנוע לכיוון הארץ על פני יבשת אסיה אחוזת קדחת מלחמה. משנגחאי להונג־קונג, בומבי, עדן. לארץ הגיע בשנת 1942 לאחר שנתיים של טיטולים מאז יצא את ביתו בברנוביץ. בינתיים אני יושבת בברנוביץ. הבעיה העיקרית שלי באותה עת היתה איך ומתי אקבל היתר יציאה מרוסיה הסובייטית. היו בעירנו כמה אנשים מארץ־ישראל, שנתקעו בעיר כמוני בגלל המלחמה. ביניהם, דב נרקונסקי (נדביה) ואיטקה ברמן עם תינוקת, אך להם היו פספורטים בריטיים של ממשלת המנדט, (פלסטינה־א"), והם יצאו כאזרחים בריטיים, זאת כמובן לאחר חקירות של מספר חודשים במשרדי הנקו"ד.

מצבי היה שונה משלהם; לי לא היה פספורט בריטי, אלא פולני. ומכיוון שהייתי ילידת המקום, באופן אוטומטי חשבו אותי לנתינה שלהם. "מה פתאם את רוצה לעזוב את ביתך ומולדתך ולנסוע לפלסטינה? מה את מחפשת בארץ קטנה ונידחת זו ומדוע את רוצה לעזוב את אמא־רוסיה?" גם הטיעון של איחוד משפחות, שאני רוצה לנסוע אל בעלי, בפרט שאני מצפה לילד, לא נתקבל על דעתם. "שהוא יבוא הנה, או תמצאי לך כאן בעל אחר". אלה היו העצות, אולם בסך הכל היו פקידי הנקו"ד די ידידותיים ואף התברחו אתי.

לידה וחזרה ארצה

תוך כדי שאני מחכה בכליון עיניים ל"ניירות", ילדתי את גדי, בני בכורי. בפברואר 1940. רציתי לקרוא לו עמוס, אבל סבא אמר שהשם "עמוס" כבד. הציע שנקרא לילד גד — "ככתוב בא גד בא מזל", והוסיף "כפי שנתתי לך את השם נחמה בזמנים קשים, שלאחר מכן נתבחרו כן גד יביא מזל". את ברית המילה עשינו במחתרת, בסודי סודות, כמקובל אז ברוסיה הסובייטית. (היו מקרים שגרשו אדם מן המפלגה מפני שמל את בנו) בהעדרו של מתתיהו, אבי התינוק, ובהעדר אבי,

היה זה טכס עצוב. נכחו רק אמא, סבא וסבתא (היה זה לפני גירושם למייצ'ט), הוריו של מתתיהו והדוד חיים. אלה היו כל האורחים.

בינתיים עשו הדוד אריה ומתתיהו מאמצים גדולים בארץ לעזור לי בקבלת פספורט בריטי ולזרז את שובי ארצה. מתתיהו מיהר לקבל נתינות פלשתינית וע"י כך הפכתי גם אני למעשה לנתינה בריטית. הדוד אריה השתדל בסוכנות היהודית כדי ששלטונות המנדט יפעלו לטובתי. אולם השגרירות הבריטית במוסקווה היתה סגורה כמה חודשים. בריטניה ניתקה יחסיה עם רוסיה, בגלל הסכם ריבנטרופ-מולוטוב וכאשר לבסוף חדשו את היחסים והגיע השגריר החדש סיר סטפורד קריפט, הגיע גם האישור שאני זכאית לפספורט בריטי (פלסטינה א"י).

העניין הסתבך עם גדי. נאמר לי בנקו"ד שאני יכולה לנסוע, אבל הילד ישאר, "הוא שלנו" אמרו לי.

זקוקה הייתי לאישורים חדשים ותעודות נוספות, תעודת הלידה של גדי הלכה ל"איבוד" שלוש פעמים.

במשפחה הציעו לי להשאיר את הילד אצל אמא לתקופת המלחמה ולנסוע לבדי. "אחרי המלחמה נביא לך את הילד". היה כבר תקדים במשפחה כשבמי מלחמת העולם הראשונה, אמי השאירה את אחי יעקב, בהומל אצל הוריה ונסעה ללמוד בסרטוב רפואת שיניים. התנגדי באופן אינסטינקטיבי לתוכנית זו. פשוט ליבי לא נתן לי לעשות זאת. טענתי: שהמרחקים שונים, בין הומל לסרטוב לבין ברנוביץ וחיפה. איש לא חזה רצח עם ושואה בה יספו מיליונים יהודים נשים, ילדים וגברים. אמנם ידוע היה על האנטישמיות הקיצונית של הגרמנים דאז, אבל היתה זאת שנת 1940. על תוצאות המלחמה חשבו שבמקרה "הטוב בשבילנו", ברנוביץ תחזור להיות פולנית, ובמקרה "הרע" תשאר בגבולות רוסיה הסובייטית.

חיכיתי שבועות וחדשים. בנק.וו.ד דחו אותי בהלךך ושוב. בסוף עזרה לי חברתי רבליה נרקונסקי. היא היתה חברה טובה שלי והייתי מבקרת הרבה בביתה. יום אחד אמרה לי שלבית הארחה שנוהל ע"י משפחתה הגיע מפקד חדש של הנקו"ד המחוזי, בחור יהודי נחמד מבירובידז'אן. כיוון שהיה מחזר אחרי רבליה, יכלה לספר לו, ללא חשש, עלי, חברתה, שנתקעה בגלל המלחמה ולא יכולה לחזור לארץ-ישראל. הוא נענה לה מיד, באמרו, כי באם ירצה יוכל להשיג לי רשיון יציאה בין יום. באתי לביתה של רבליה, פגשתי את הבחור וסיפרתי לו על מכתבי האובדים בדרך לשגרירות במוסקווה. הוא נתן לי כמה עצות מעשיות כגון: לשלוח את הניירות והאשורים שלי בתור חבילת ערך ולא כמכתב רשום, כפי שנהגתי עד כה. כך עשיתי ומיד היו תוצאות חיוביות. סוף סוף בדאר חוזר קבלתי את תעודת ה"אמרג'נסי סרטיפיקט" (Emergency Certificate) משגרירות בריטניה, היה עלי לגשת אל משרדי הנקו"ד. פחדתי מאוד מן החקירות הצפויות לי כפי שנחקרו כמה מחברי. חששתי שיתחילו לשאול אותי, מי ואיפה אבא שלך, מי סבא וכו' וכו'. והם היו "אלמנטים" חשודים.

אבל אותו בחור מבירובידז'אן, לא חקר אותי, הרים בנוכחותי טלפון למישהו ושמעתי אותו אומר "בשביל מה לנו כאן אזרחים זרים? שתטע כבר". אחר כך אמר לי

"תחתמי על קבלת ויזה וסעי מיד, עוד היום". השעה היתה 10 בבוקר. בהתרגשות אמרתי לו שלא אספיק לארוז ולהיפרד מן המשפחה. ענה לי: "סעי היום, אינני יודע מה יהיה מחר".

את המרחק של קילומטר וחצי שהפרידו בין הנקוו"ד לביתי עשיתי בריצה. השכנים החלו לעזור, לאפות צנימים לדרך בשביל גדי התינוק. אחותי יצאה מיד למייצ'יט, עיירת מגוריהם של סבא וסבתא, להודיע להם שאנו חייבת לעזוב עוד באותו יום ולא אספיק לבוא אליהם להיפרד. דשקה, אחותי למרות, שהיתה רק בת 11, היתה ילדה זריזה ואחראית ואפשר היה לשלחה לבדה ברכבת. היא חזרה יחד עם סבתא, אבל סבתא לא נכנסה אלינו הביתה. היה חשש שביתנו נמצא תחת "השגחה". ולה אסור להכנס לברנוביץ, עיר המחוז. היא חיכתה לי מסתרת מאחורי מדרגות תחנת הרכבת, באה להיפרד ממני וגם למסור לי דרישת שלום ופתק, בידיש לבנה אריה בארץ-ישראל "פאפירן פאפירן, פאפירן" (ניירות) קריאת יאוש לעזרה.

נסיעה ארצה בעתות מלחמה

כשהגעתי לתחנת הרכבת התברר שלא היו כרטיסים ולא מקומות ברכבת למוסקווה. אמי פנתה אל מנהל התחנה בבקשה לעזור לי למצוא מקום ישיבה. שפתה הרוסית הרהוטה וצורת דיבורה תמיד הרשימו אנשים. מנהל התחנה, מאחר ולא שמע על "פלסטינה" ולא על המנדט הבריטי, כפי שצויינו בניירותי, העלה אותי על הרכבת והכריז: "אשה נוסעת לאנגליה". הכניס אותי לקרון של מיוחסים "אורְדְנוֹסְצִי", שם ישבו קצינים בעלי אותות הצטיינות. אחד מהם, יהודי, הבין מיד איזו "אנגליה" אני. סיפר לי שיש לו אחות ברחובות והתעניין איך החיים בארץ, ואם יש לנו מספיק לחם. את המלה "לחם" אמר בעברית, אולי כדי שיתר האנשים לא יבינו.

הדרך למוסקווה היתה ארוכה עם הפסקות והרפתקאות. כששה קילומטר לפני מוסקווה עלה אחת הקרונות באש. הרכבת נעצרה ורכים המשיכו ברגל. אנשים נסעו עם תיקים קטנים ויכלו לקום וללכת ברגל את המרחק שנותר. לעומתם, הייתי אני עם תינוק על הידיים ושתי מזוודות. הסל־קל של היום, בו נושאים תינוקות, לא היה ידוע. משך הנסיעה, יום ולילה היה גדי בזרועותי. הרכבת למוסקווה הגיעה באיחור רב. הנק.וו.ד סירב לבקשתי להרשות לי ללון במלון שם נאלצתי להמשיך אותו לילה לאודיסה.

ברכבת לאודסה הצטרפו אלי עוד שתי נשים עם ילד, שנסעו לארץ-ישראל. לכל אורך הדרך אנשים פרטיים וכן פקידי ממשלה התייחסו אלי יפה. סייעו לי עם המזוודות וכו'. המקרה היחיד שלא נענתי היה בנק.וו.ד במוסקווה.

מאודיסה המשכתי באוניה רוסית קטנה "סְוֹנֶטְיָה" לאיסטנבול. נסעתי במחלקה ראשונה, אמי דאגה שתהיה לי דרך נוחה ככל האפשר. את כל הדרך ברכבות ואוניה עשיתי במחלקה ראשונה. כנמל נְוֶרְנָה, כבולגריה, עלה על סיפון האוניה אדם שתאו היה סמוך לשלי. הוא היה מאוד ידידותי, שיחק עם גדי התינוק. נראה היה לי שהוא

כולגרי. דיבר אנגלית וצרפתית רהוטה. כששאל אותי לאן אני נוסעת, סיפרתי לו שאני יהודיה, פליטה מפולין, נוסעת לארץ-ישראל. בגילוי לב דיברתי על תלאות יהודי פולין תחת הכיבוש הגרמני. כשהגיעה תורו לרדת מהאוניה באיסטנבול, באה לפגוש אותו תזמורת של השגרירות הגרמנית. רק אז נודע לי שהוא דיפלומט גרמני. הוא אפילו הציע לעזור לי על החוף. כמובן שלא קיבלתי את הצעתו. הגיע מישהו מהשגרירות הבריטית, קיבל אותי והעביר אותי למלון.

לאורך כל הדרך בשגרירות הבריטית במוסקווה, אינסטנבול ונמל מְרְסִינָה טיפלו בי באדיבות רבה. דודי אריה נתן בארץ ערכות כספית להוצאות הדרך שלי בסך של 50 ל"ס"ט. בכל אחת משגרירות אלה היה העתק של הערכות.

בתורכיה ישבתי חודש ימים. מאחר ואיטליה נכנסה למלחמה, היס-התיכון היה ממוקש ואוניות נוסעים הפסיקו להפליג. תחבורה אווירית לא היתה נפוצה אז. המעבר דרך היבשה, דרך סוריה אף הוא נפסק, כי סוריה היתה בידי הגנרל הצרפתי דֶ'נֶץ, ששיתף פעולה עם הגרמנים ולא נתן מעבר לנתינים בריטים. מהשגרירות הבריטית יעצו לי לעבור מאיסטנבול למרסינה עיר נמל בדרום תורכיה. היה זה באמצע הקיץ, החום היה ללא נשוא, האוכל גרוע, גדי התינוק סבל מאוד. הייתי שקוע בבעיות הנסיעה והטיפול היום-יומי בילד כך שלא הרגשתי בתנאים הקשים. בהתערבות השגרירות הבריטית אספה אותי ועוד כמה ישראליות אוניית מלחמה פולנית וורשה (Warszawa). אוניה זו הובילה טייסים וקצינים צ'כים ופולנים למזרח הקרוב. (אגב, האניה הוטבעה אחר-כך בטוברוק). מועד היציאה מְרְסִינָה היה סודי. האניה עגנה בלב ים, הגעתו אליה בסירה בחצות הלילה. באניה, זכינו כל הנוסעות לארץ-ישראל ליחס מיוחד. מחלקה ראשונה וארוחות ליד שולחן רב החובל "קפיטן" פולני. הוא תיחקר את כולנו על המצב בפולין. היה צירוף מקרים משונה, הוא היה קצין באחת מזרועות הביטחון הפולני והיתה לו אחוזה ליד ברנוביץ. הכיר את כל משפחתי ואף שמע על הדוד אריה בירושלים. לאחר ששמע את השם סדובסקי מברנוביץ היה יחסו אלי מעל ומעבר להכנסת אורחים רגילה. נתן הוראות לטבח האוניה לבשל דייסות לגדי, שאומנם היה זקוק להן מאוד, לאחר הצנימים היבשים במים רותחים, שזכה להם לאורך כל הדרך. הקפיטן סיפר לי, שכאשר חזר מהמלחמה הקצרה ב-1939, במערב פולין, אל אחוזתו שליד ברנוביץ, מצא אותה שרופה ובה גופות חרוכות של אישתו ושני בניה. מעשה שכניו הביילורוסים הכפריים. הוא עזב במהירות את המקום והצטרף לצבא הפולני ברומניה. את יגונו הטביע בשתיה וחלומות — הזיות נקמה. גם בנוכחותנו לא הפסיק לשתות.

חזרתי ארצה בסוף אוגוסט 1940, בדיוק שנה לאחר שעזבתי.

משפחתי הפזורה בעת המלחמה

הדוד אריה ריכז את הטיפול והקשר עם כל בני המשפחה, אבי שכיפן ואחי יעקב, שהגיע מצרפת הכבושה ללונדון. יעקב עשה את כל שנות המלחמה וה"בליץ" על לונדון, באנגליה.

אבי הגיע ארצה ב־1942 מיפן. כשהגיע, המשפט הראשון שאמר לי היה: "משפחתי פזורה ומפוזרת בכל קצוי עולם". הוא אמר זאת ביידיש: "מיר זיינען צווייט און צושפרייט". "אמא עם דשקה בלבוב, בכבוש הנאצי. אני אתכם כאן, יעקב בלונדון המופצצת". אבא המשיך לדבר יידיש. הוא לא למד עברית ולכן לימדתי את ילדי יידיש כדי שיוכלו לדבר אתו ולהבינו.

ואכן, לאחר שאבי עזב את וילנה, אמי ואחותי עברו ללבוב עוד בזמן שלטון הסובייטי. כדי להיות קרובות יותר לגבול הדרומי, על מנת לעבור אותו בהזדמנות הראשונה ולהתקרב לארץ. הן עברו יחד עם קבוצה קטנה של מכרים וידידים מברנוביץ, שרצו אף הם להמלט מן העין הצופיה של הנקוֹרֶד בעיר, שהכירו אותם, וכן כדי להתקרב לגבול הרומני.

הן גרו בפרוור של לבוב בשם בז'וכיץ־ה־לונצ'קי ובטרם עלה בידן לעבור את הגבול, כבשו הגרמנים גם את לבוב וגם את רומניה. מארגון מחתרת פולני הציעו לאחותי ניירות אריים ומעבר לצד הארי של וורשה. היה לה מראה סלורי, כמו לרוב בני משפחת סדובסקי, עיני תכלת־אפור, אף ישר ושער בהיר. אבל אחותי החליטה לא להיפרד מאמא ולא לעזוב אותה לבדה.

בארץ היתה התרצוצות של קבוצת תושבי א"י שנשותיהם וילדיהם היו בשטח כיבוש גרמני, ואבא בתוך הקבוצה. הם חיפשו דרכים להצלה.

פנו לותיקן ברומא, לצלב האדום הבינלאומי בג'נבה, לנציגות הסוכנות היהודית באיסטנבול. זמן מה היה זיק של תקווה להצלחת הפעולה. אף הגיעו אישורים על חבילות מזון שנשלחו אליהן וכן גלויות דרך הצלב האדום הבינלאומי. עיקר התקווה היה שנשים גרמניות שהיו במחנות סגורים וילהלמה ושרונה, תוחלפנה בנשים וילדים יהודים של תושבי הארץ. בתחילה פעל הסדר זה ומספר ילדים ונשים הגיעו ממחנה ברגן־בלזן, לשם הועברו. אולם כאשר החריפה המלחמה באירופה וברור היה שגרמניה מפסידה, הודיעו הנשים הגרמניות כאן, שהן אנטי־נאציות ולא רוצות לנסוע לגרמניה. רבים מבעליהן היו אנשי אס.אס. או חיילים בצבא הגרמני, אך נוח היה להן לא לנסוע לגרמניה בשלבי מפלתה האחרונים. והאנגלים, הג'נטלמנים, החליטו לא לשלוח אותן מן הארץ נגד רצונן. כך נחרץ גורלם של נשים וילדים יהודים רבים, מועמדים להחלפה, ביניהם אמי ואחותי.

בכל סיפורי לא הייתי מסוגלת לספר על אמי ועל אחותי הקטנה בגלל הכאב והצער. הן ניספו בשואה. כשביל אבא היתה זו מכה ניצחת. לעולם לא התאושש מאבדותו. הוא חי בתל־אביב לירי. במשך היום היה עובד, מדבר עם אנשים, אף מתלוצץ בהומור מאופק ולא מראה את צערו ברכים. הלב נצבט לראותו בכדידותו המעמיקה. כשאבא הגיע ארצה, הגרמנים היו כבר הן בברנוביץ והן בלבוב, פתאום לא ראה טעם בכל הדרך הארוכה שעשה "בשביל מה ניצלתו?", היה אומר. כעבור 10 שנים, כשהוא בן 65 מת ממחלת כבד, באותה אווירה של יאוש וצער מופנם, בה חי מאז אבדה התקווה לראות בחיים את אמא והדסה.

פרק ה' שנות השואה

לזכר אמי, מניה

אמי! היכן את?

אויה אמי מנשים היפה,
הגידי, היכן את — הגידי נא;
חפשתי, שאלתי כל איש ומכר
ועד כה טרם מצאתי דבר.

איך אדע היכן לחפש עוד, איך?
איך אדע למצוא מקום קבורתך?
את אדמת הקודש בה נטמנת בלי שם
הייתי ממיס בבכיי האלים.

ערבה לבנה הייתי שם שותל,
ותחת צלה בעצב מחולל,
ימים ולילות הייתי שם שוהה,
ושארית חיי במקום מבלה.

הייתי לפחות מצבה מקים,
שהפזורים בעולם הבנים
יוכלו פעם ביום צרה
לשפוך דמעה — דמעת ילד מרה.

(קטעים מתוך ספר "זבלודוב" מאת י. אטלס)

האם והאחות, מניה והדסה סדובסקי,
ניספו בגיטו לבוב, 1943.

שפרה גרבר ובנה יוסיקה
בתה של דודה לאה דורושינסקי
ניספו בגיטו ברנוביץ, 1942

רות ולאה אפשטיין
הבנות של סימה ושמואל אפשטיין
נכדותיו של הדוד יהודה קפלן,
ניספו בגיטו ברנוביץ, 1942.

הכיבוש הגרמני

ב־22 ליוני 1941, התקיפה גרמניה הנאצית במפתיע את רוסיה הסובייטית, בת בריתה מאתמול. הצבא הגרמני התקדם במהירות לפניו רוסיה. העיר ברנוביץ נכבשה ביום החמישי של המלחמה. היתה בריחה מבוהלת של תושביה, כאשר הגרמנים מפציצים ורודפים אחר הבורחים. בן דודנו, השופט אבא סדובסקי, נהרג מכדורי הגרמנים ליד מינסק בעת בריחתו. בת דודי מירה, הצליחה לברוח מן העיר הבווערת, מבלי שתספיק להיפרד מן המשפחה. כל יתר בני המשפחה, כולל הוריו ואחיו של מתתיהו נותרו בעיר תחת הכיבוש הגרמני, ביניהם גם סבתא, אשר אחר מותו של סבא, עברה מן העיירה מייצ'ט, לברנוביץ והתגוררה אצל הדוד חיים. כל סיפורי תלאות המלחמות שעברו התגמדו והיו כאין וכאפס לעומת השואה של מלחמת העולם השנייה. פרקים על חיסול גיטו ברנוביץ בזמן הכיבוש הגרמני כתובים ע"י ד"ר לוינבוק ואחרים בספר זכרון ברנוביץ. לא אוכל לספר רבות על הגיהנום של הכיבוש הגרמני אלא כמה סיפורים מפי אחרים. אברשה סדובסקי שהיה לו מראה של צעיר פולני והוא השיג ניירות אריים. וחברתי חילקה שמשפחתה גרה בשכנות אתנו, והכירה מילדותה את כל בני משפחתנו. היא היתה במחתרת אשר הבריחה נשק אל תוך הגיטו ובזמן ה"אקציה" (פעולת חיסול) השנייה, עזבה את הגיטו ויצאה ליערות אל הפרטיזנים.

סיפורה של חילקה ידידה ושכנה

החצר של משפחת בורישנסקי גבלה עם חצרו של סבא. מאחר שכל יהודי העיר רוכזו ברובע מיוחד (עדיין לא בגיטו הרשמי) נותרו שתי מובלעות עם תושבים יהודים מחוץ לרובע זה. האחת החצר של סבא, ששימשה את הגרמנים כמרכז אספקה צבאית כבימי הרוסים, השנייה, החצר של משפחת בורישנסקי, בה היתה תחנת קמח ובית חרושת לאבני טחינה. עד מלחמת העולם השנייה היה זה מפעל שהעסיק כ־20 פועלים ותוצרתו נמכרה בכל פולין. כיוון שהגרמנים היו זקוקים לטחנת הקמח וכן לאבני טחינה, לא פגעו תחילה בבעלים. אף אברשה מצא שם תעסוקה ועבד תקופה מסוימת בתחנת הקמח, מקור למצרכי מחיה שהיה מביא למשפחתו. סבתא היתה גרה אתו ועם אמו. ימים ספורים לאחר שנכנסו הגרמנים לעיר, הוצאו מבתיים 73 יהודים, ביניהם הדוד חיים ואברהם גרבר, חתנה של הדודה לאה, והוצאו להורג בשל היותם קומוניסטים כביכול.

באותם זמנים קשים, כשכל ילדיה של סבתא התפזרו או נהרגו, היחידה שנשארה על ידה, היתה הדודה חייקה, כלתה, שטיפלה בה במסירות רבה. בכיתו של סבא, הבית המרכזי בחצר, התגורר מִיור של הס.א, אוסטרי מוינה. מיור זה ידו היתה בכל. הוא עסק בשוק שחור, קנה ומכר. משפחתו נשארה בוינה. בכיתו, בברנוביץ החזיק בחורה יהודיה יפהפיה, שלא יודעים מאיפה באה ולאן נעלמה לאחר זמן. במשק ביתו של המיור עבדו ובישלו מספר נשים יהודיות. ביניהן אחותה של חילקה, שושנה. הגרמנים בחצר קראו לה "סוזנה היפה" כי אכן היתה יפהפיה.

בתוך החצר נעזר המיור ע"י בחור יהודי, פליט מוורשה, ליאון קוהן שמו. קוהן היה דייר בבית הדוד חיים וכן בית שם. הוא הצליח להתקרב אל המיור ע"י תחבולה. מיד לאחר הכבוש, חיבל ברשת החשמל ובא ואמר שהוא חשמלאי ויודע את מקור התקלה. מאז קרב אותו המיור ונעזר בו, לסידורים שונים. לדוגמא, יום אחד לאחר שנאסרו 200 יהודים וגורלם לא נודע, פנתה אליו אשת אחד העצורים, הגב' טורצקי שהיתה מורתי למלאכת-יד שיכרר אצל המיור מה עלה בגורל בעלה. אמר המיור אל קוהן "שתביא לי פרות שועל כסף ואז אברר". לאחר שקיבל את הפרווה, בירר ואמר: "חבל על האשה הנחמדה, אבל בעלה כבר אינו בן החיים. כל הקבוצה הוצאה להורג".

יום אחד שמעו אנשי החצר יריה מביתו של המיור. ולאחר מכן נצטוו להוציא את גופתו של קוהן משם. שמועות שונות התהלכו בנושא. אחת, שאנשי האס.ס. שמעשו של המיור ושחיתותו הגיעו לאזניהם, הרגו בהעדרו את היהודי ששירת אותו. שמועה אחרת, שהמיור הרג את קוהן, כמו ידי מפני שלא היה מרוצה מן הקרבה ששררה בין קוהן לבין הבחורה היהודיה שבביתו. בראשון לינואר 1942, נסגר גיטו ברנוביץ, לאחר שכל יהודי העיר הועברו לתוכו. נשארו מחוץ לגיטו רק משפחת שרשבסקי, משפחת בורסקאים אשר עשו מגפים יפים ואנשי הגסטפו נהנו משרותם. היתה זו משפחה עניפה. בסופו של דבר גם את המשפחה הזו פקד גורל כל היהודים. חלקם נהרגו וחלקם ברחו אל היערות. אותו חודש ינואר 1942, נתקיימה ועידת נאנזה בה נתקבלה החלטה סודית ע"י המנהיגות הנאצית, על השמדה טוטלית של העם היהודי. "הפתרון הסופי", כמכונה בפייהם, החלטה שכללה גם את שיטות ההשמדה. היהודים היו כבר מרוכזים בגיטאות ומחנות ריכוז. מדוכאים, מורעבים ומרומים ע"י שקרים והונאות שיטתיות של הגרמנים. בנוסף לכל חיו בסביבה עוינת של גויים שונאים ומשתפי פעולה עם הגרמנים. רק מיעוט שבמיעוט מבין גויי הסביבה עזרו ליהודים הנרדפים.

ה"יודענראט" של העיר

מיד לאחר כיבוש העיר, התארגן, בפקודת הכובשים, ועד יהודי "יודענראט". ליו"ר הועד נבחר יהושע איסקוזון, עו"ד נמרץ ומעורה בכל תחומי החיים. עד בוא סובייטים ב-1939, היה חיים צוקרמן, אביו של מתתיהו יו"ר ועד הקהילה היהודית. הרוסים ביטלו את כל המוסדות היהודיים וכך נפסק תפקידו של חיים בזמן התארגנות ה"יודענראט", הוא נבחר לוועדה הסוציאלית של הועד. הוא וסגנו, אב"א זקין (אחיו של חבר כנסת דב זכין, ז"ל) פעלו ללא ליאות בעזרה לנצרכים בגיטו. בעיקר דאגו "בל יהיו רעבים בגיטו" — כסיסמתם. הם ידעו למי יש אוכל וכסף בגיטו, לקחו מהם וחילקו בין אלה שלא היה להם. כמורכן סיפר לנו אברהם, כי חיים היה בא מדי יום ביומו לבקר את הסבתא שלנו. סידר שהיא תישן במיטתה, כאשר בכל חדר בגיטו ישנו אנשים רבים על דרגשים בשתי קומות, עמדה מיטתה של סבתא בפנית החדר ומעליה לא ישן אף אחד. סופר לנו כי חיים התבטא: "אינני מפחד מן המוות, הגרמנים לא ישמידו אותי. יש לי שני בנים בארץ ישראל..." הוא נספה ב"אקציה" הראשונה.

"האקציה" הראשונה בעיר החלה ביום חג הפורים, במרץ 1942. הגרמנים באו אל ה"יודענראט", פנו אל ה"ר איזיקסון, ואמרו לו: "תן לנו רשימה של שלשת אלפים יהודים בלתי יעילים". ענה להם: "אין ביכולתי למנוע מכס לקחת יהודים, אבל אני, ידי לא תהיה בכך. אצלי כל יהודי הוא יעיל". לאחר תשובה זו אספו הגרמנים מן הרחובות והבתים 3000 איש, כולל איזיקסון והעבירו אותם אל מחוץ לעיר למקום ששמו "הגשר הירוק". מקום פסטורלי, שבזמני שלום טיילו בו זוגות צעירים, שם הוציאו להורג במכוונות ירייה את כולם. אנשי המשטרה היהודית שטיפלו בקבורתם, אף הם הוצאו להורג. גם איזיקסון לאחר שהוכרח לצפות בהרג האחרים, ומזכירתו הגב' זִנְיָה מאן נרצחו במקום. "הגשר הירוק" הפך ע"י הגרמנים לבור הריגה וקבר אחים המוני, יהודי. בערי רוסיה ועיירותיה הכבושים לא נהגו הגרמנים לשלוח רכבות אל מחנות ההשמדה ומוות. הם היו מרכזים עשרות אלפי איש ליד ואדיות או בורות חפורים והורגים את הקורבנות במכוונות יריה. ליד כל כפר וכל עיירה היו בורות הריגה. המפורסם הוא "באבי יאר" ליד קייב, אבל היו "באבי יארים" לאין ספור בכל שטחי הכיבוש הגרמני. אברשה ממעט לספר על תקופה איומה זו, ועל הזוועות שהיה עד להם. המעט שהצלחתי להוציא מפיו היה כדלקמן:

סיפורו של אברשה

בזמן ה"אקציה" הראשונה הסתתרתי יחד עם 18 נפשות, ביניהן אמי וסבתי, חנה-פייגה, בתוך בונקר מתחת לרצפה של בית, בגיטו ברנוביץ. לאחר שעות של חיפושים, גילו השוטרים, ביניהם גרמנים, ביילורוסים ולטבים את פתח הבונקר ובצעקות: "יהודים החוצה", השתלטו על הבונקר והוציאו בכוח את הקורבנות. "אלוהים הצל את ילדי!" — היה המשפט האחרון ששמעתי מפי אמי ושעדיין מהדהד באוזני. משפט זה נתן לי את הכח העז להשרד בחיים. נדחקתי לפינה חשוכה, מאחורי קרשים ושם שכבתי במשך יומיים. לאחר ה"אקציה" נשארתי השריד האחרון מכל משפחתי. אבי חיים ז"ל, נלקח ע"י הגרמנים מהבית יחד עם עוד 73 יהודים ומאז לא ראינו אותו יותר. ב"אקציה" זו נרצחו גם אמי וסבתי, הדודה פסיה, אחות אמי, יחד עם ארבעת ילדיה עונו ונרצחו אף הם.

בעת אותה האקציה נרצחה גם הדודה לאה דורושנסקי, אחות סבי מרדכי. היא לא יכלה לרדת לבונקר, שכבה במיטה חולה. באותה עת נכנס שוטר לביתו בראותו אשה זקנה שוכבת במיטה, ירה בה למוות. וכך מצאה את מותה הנפש הטובה, החרוצה והשקטה.

את סבי מאיר, לא הכרתי מעודי. סבתי אלקה נפטרה עוד לפני המלחמה. סבי מרדכי לא החזיק מעמד בזמן הכיבוש הסובייטי ונפטר מצער ועגמת נפש. אחרי מותו, סבתא חנה-פייגה עברה לגור בביתנו ואמי טיפלה בה במסירות ואהבה. בתקופת הגיטו עבדתי כסבל בקומנדו בנייה גרמני "או-טה" (O.T), שעסק בבניית בתי-עץ עבור גרמנים.

מנהל העבודה בבנין היה פולני צעיר, סרגיוש יושקביץ, טכנאי בנין, שהייתי מיווד עימו.

לאחר שחזרתי לעבודה הוא אמר לי במלים אלה: "סופס של כל היהודים קרב, תברח מפה מהר, פן יהיה מאוחר מדי". הוא נתן לי, ללא תמורה "את התעודה שלו, תעודה של פולני ארי. מאותו יום לא חזרתי לגיטו. נשארתי ללון בבנין שהיה בשלבי בנייה ועם שחר תלשתי את הטלאי הצהוב ממעילי הקצר ויצאתי את העיר כשפני דרומה לכיוון לבוב, 700 ק"מ הליכה ברגל. בגיטו לבוב קיויתי למצוא את דודתי מניה ואת בתה דשקה. לדאבוני לא מצאתי אותן.

לפרנסתי מכרתי תפוחי-עץ שהייתי קונה בכפרים ומוכר בעיר הגדולה. נסעתי ברכבות ששרצו שוטרים אוקראינים ואלה שנאו את הפולנים ולעתים קרובות ספגתי מהם גידופים וקללות.

לאחר שבועות מלאי פחד וחרדה, נתקלתי במקרה במסעדה בבחור בשם מישקו (כינאי), אשר היה בנו של בעל בית-חרושת לשוקולדה "ברנקה" בלבוב. הוא היה בחור גבוה בעל חזות אוקראינית וגם דיבר בשפתם. מישקו היה חבר בקבוצת פרטיזנים שפעלו בעיקר בעיר. הוא הציע לי להצטרף אליהם. מאחר שקודם לכן נכשלתי כמה פעמים בנסיונותי במעבר הגבול פולין-הונגריה, בגלל השלגים ומזג-האוויר הסוער, שמחתי להצטרף לקבוצתו של מישקו.

בתקופה אפלה זו היתה לי החברות בקבוצת הפרטיזנים, קרן אור. היתה זו תקופה של פעולות נגד הנאצים ועוזריהם. היו לי חברים לגורל עם קורת גג ואוכל חם.

יום אחד בזמן פעולה נגד יהודים (עקב הלשנה של שוטר יהודי בשם וינברג), גילו הגרמנים מקום מסתור של כ-40 יהודים באזור של בתים נטושים מחוץ לגיטו. חבורת הפרטיזנים היתה במקרה בקרבת מקום ותוך כדי חיפושיהם גילו השוטרים גם אותנו.

נערכה סלקציה, את היהודים הוציאו לחוד ואת הארים לחוד. מישקו נהרג בזמן נסיון בריחה. הנותרים ואני ביניהם (בתור ארי) הושלחנו לבית סוהר. לאחר חקירות ועינויים לאין ספור, הועברנו למחנה הריכוז מיידנק.

באחד הימים חיפשו במחנה מסגרים ומכונאים. הייתי רשום ב-S.S. כבעל מקצוע. העבירו אותו למחנה ריכוז בירנקאו-אשוויץ. לאחר טלטולים רבים מבית-חרושת אחד למשנהו, כגון: נויגמה, ברמן, המבורג ולאחר הפצצות בלתי פוסקות יומם ולילה ע"י האמריקאים והאנגלים, רוכזה הקבוצה ונשלחה למחנה ריכוז בוכנוולד.

ב-11 לאפריל 1945 שוחררנו מבוכנוולד ע"י הצבא האמריקאי. חלוש ורעב יצאתי באפיסת כוחות דרך השער של המחנה יחד עם קבוצת פולנים, רוסים וצרפתים. ברגל וברכבות הגעתי לפריז.

בבואי למשרד הארץ-ישראלי (פֶּלֶסְטִינָה אֶמֶט) חשבו אותי לפולני לפי ניירותי וכן לפי מספר הקעקע שעל ידי (ליהודים היו מספרים שונים מאשר לארים). כמו כן דברתי פולנית ולא יידיש. מאותו זמן שהיו לי ניירות אריים, חייתי כפולני, התנהגתי

ודברתי כמו פולני ואף שכחתי את שפת היידיש.
הפקיד במשרד הארץ-ישראלי, הדובר פולנית, הביט לי ואמר: "לא מספיק יהודים נהרגו בפולין ואתה רוצה להמשיך לפלסטינה?" לא ירדתי לסוף דבריו. בקשתי ממנו לשלוח מבקר ומכתב לדודי ד"ר סדובסקי לפי הכתובת הזכורה לי בית חולים "הדסה" ירושלים.

בקשתי מדודי שיאשר את זהותי ושישל לי קרובים בארץ. דודי היקר, אריה, התקשר מיד והפקיד בפריז קיבל מברק: "הסרטיפיקט במקום מכתבים בדרך".

הפקיד התנצל בפני בגלל חשדו בי שאני פולני שמתחזה ליהודי. היתה זו תקופה שפולנים רבים, שלא רצו לחזור לפולין הקומוניסטית, ניצלו כל דרך להגיע לפלסטינה ולהצטרף לצבא הפולני של אנדרס. בספטמבר 1945, יום ראשון של ראש השנה, הגעתי לנמל חיפה על סיפון אניה בריטית. חלומות ילדותי על עליה לארץ ישראל התגשמו. העבירו אותנו למחנה עתלית. הגברת רחל ינאית באה לקבל את פני העולים.

הודעתי למשפחתי שהגעתי. בת דודי נחמה באה לקבל פני. עמדנו משני צדי גדר התייל של המחנה ובכינו. לאחר כמה ימים שוחררתי ממחנה עתלית נסעתי לתל-אביב אל נחמה ולאחר מכן אל דודי אריה בירושלים. אכן הגעתי הביתה.

(המשך) סיפורה של חילקה

חילקה, אז בת 17, עבדה מחוץ לגיטו במחסני נשק של חיל האוויר הגרמני. שלל רב של נשק רוסי היה במחסן וצריך היה למיין אותו. עבדו שם כ-120 יהודים, מתושבי הגיטו, ביניהם בנות רבות. הטייסים היו מתאמנים בפיצוץ רימונים. חילקה היתה מסתכלת ומשתדלת ללמוד מראיה איך עושים זאת. לאחר ה"אקציה" הראשונה אמרה לחבריה בעבודה "אותי לא יהרגו כך, הלואי והיה עלי רימון לפוצץ את עצמי עם גרמני שיתקרב אלי. תמות נפשי עם פלישתים".

ענו לה: "את לא היחידה שחושבת כך, כבר עוסקים כאן בעניין. קחי שני רימונים ותעבירי על גופך לגיטו. יש שם קבוצה שמארגנת נשק".

בקבוצת העבודה שלה, מתוך 120 איש, ידעו רק 10 או 15 איש על ההתארגנות. כך נודע לה על תאים קטנים שמתארגנים להגנה ולפעולה. לדבריה ההתארגנות היתה לפי מקומות עבודה, ללא קשר השתייכות מפלגתית, כפי שמנסים להציג זאת. בקבוצה שלה, הבחורים הכינו חלקי תחמושת והבנות העבירו אותם על גופן לתוך הגיטו הגרמנים היו מחפשים ליד שער הגיטו. הם חיפשו בעיקר אוכל מוכרח ולא נשק. השוטרים היהודים, שאף הם עמדו בכניסה לגיטו, היו מזהירים את החוזרים לגיטו על החיפושים. חלק מן השוטרים היהודים היו אף הם חברים במחתרת. הצעירים רצו לצאת בהקדם למאבק מזויין נגד הגרמנים. בעלי המשפחות היססו, "מה יהיה עם התינוקות והזקנים?" אנשי ה"ידוענראט" חששו שפעולה מאורגנת תתן לגרמנים תואנה לפעולות תגמול ולחיסול הגיטו. לאחר שהוכנס הנשק לגיטו, התקיימו אימוני נשק בבונקרים ע"י חברי המחתרת. ביניהם חיים סטולוביץקי ומשה טופ. השוטרים היהודים ידעו על כך ועזרו.

לאחר זמן מה השתכללה שיטת הברחת הנשק לתוך הגיטו. התא של חילקה התקשר עם בחור בשם קודביצקי, שהיה מוציא זבל מן הגיטו אל מחוץ לעיר, ליד פסי הרכבת. נעשה מכסה כפול בעגלת הזבל. היו מביאים לו את הנשק למקום פריקת הזבל והוא היה מעבירו לתוך הגיטו, בתוך המכסה הכפול.

יום אחד, חייל גרמני, מאלה שעבדו במחסן והכיר את חילקה, ראה אותה הולכת בכיוון פסי הרכבת, כשכת רובה בולטת מתחת למעילה. הוא לא הסגיר אותה. למחרת קרץ לה ואמר: "אנו יודעים שיש ליהודים נשק בגיטו".

כיום ידוע שבכל אירופה הכבושה כל פעולה נגד הכוחות הגרמנים דוכאה בברוטליות שטנית איומה. בצרפת, הולנד, דנמרק ועוד, פעילות פרטיזנית לא הביאה לשום תוצאות של ממש. לשחרור מן הגרמנים חיכו כל העמים האלה לפלישת צבאות בנות הברית, אנגלים ואמריקאים.

מה יכלו לעשות קומץ יהודים כשה"אקציה" בחוץ משתוללת? ההתארגנות בתא של חילקה נמשכה חצי שנה. היו תאים אחרים, אבל בגלל סודיות העניין לא ידעה פרטים על האחרים.

ב-12 לאוקטובר, למחרת יום הכיפורים 1942, התחילו הגרמנים לאסוף אנשים "כביכול לעבודה". לאחר שאספו מאות אנשים במגרש גדול, הופיעו סביבם חיילים עם מכונות יריה וכן מכוניות להובלה. הבינו אז האנשים שלא מדובר ביציאה לעבודה, אלא ב"אקציה". חילקה קפצה מבין שורות האנשים, למרות הכדורים שהתחילו לשרוק סביבה והצליחה להגיע לבונקר שם ישבו חבריה וחיכו לידיעות. עד לאותו רגע חשבו בבונקר שמדובר ביציאה לעבודה. אמרה למפקד התא, רופא צעיר, בשם אברשה אברמובסקי: "זו אקציה וחברתך עומדת בשורה ראשונה מול מכונות היריה". הוא התמוטט ואמר לחבריו: "תחליטו אתם מה לעשות".

אחד החברים הצעירים בתא של חילקה, מיישק'ה זלמנוביץ (כיום בחולון) קם ואמר: "אתם כאן עוד תתווכחו זמן רב, ואני אצא בינתיים ליערות לחפש פרטיזנים. אני רואה שזו הדרך היחידה לעשות משהו. כאן בגיטו לא נצליח. אם לא אחזור תוך שבוע עד 10 ימים תדעו שאינני בחיים. כל עוד אני חי אחזור להוציא אנשים מן הגיטו". הוא יצא עם עוד בחור בשם לז'קה צייטלין, לקחו אתם נשק רב. אפילו תת-מקלע היה להם. כעבור שלושה או ארבעה ימים חזר משה, אסף את מפקדי התאים, צייר להם מפות דרכים ביערות והדריכם איך להגיע אל הפרטיזנים. רוב הנשק שנאגר נשאר בחלקו האטום של הגיטו. לאחר ניסיון כושל להוציאו, יצאו האנשים ליערות כמעט ללא נשק. הפרטיזנים אליהם הגיעו היו מאוכזבים, מאחר ומשה זלמנוביץ וחברו צייטלין הגיעו אליהם חמושים היטב, הם חשבו שכל יהודי מן הגיטו יגיע עם נשק רב. מאחר שלא כך היה, סרכו לקבל אותם אל שורותיהם. אמרו להם: "תארגנו לכם קבוצת פרטיזנים נפרדת". שוב יצא משה זלמנוביץ ומצא קבוצת פרטיזנים של המפקד קומרוב, שמחצית חבריה היו יהודים. הם קיבלו את כל הבורחים מן הגיטו גם ללא נשק ותחמושת. משה עצמו היה בחור צנוע ונחבא אל הכלים. לפי חילקה, הוא היה מאחורי כל התכנית וביצועה. למרות זאת לא לקח לעצמו תפקיד פיקודי. לתפקיד זה נבחר מוֹמֶה קופלוביץ, מוריך מן "השומר

הצעיר", בן 24, משה והאחרים היו בני 18, 17. הקבוצה הראשונה שיצאה מנתה 11 איש; 10 בחורים ונערה אחת, חילקה. מתוך קבוצה זו נשארו בחיים רק שניים. חילקה ומשה זלמנוביץ. כל האחרים נפלו בקרבות נגד הגרמנים וביניהם המפקד מוֹמֶה קופלוביץ. ה"אקציה" השניה בגיטו ברנוביץ נמשכה ימים רבים ונספו בה אלפים, קורבנותיה נקברו ליד הכפר גֶרְבּוֹבִיץ. משפחתו של מתתיהו, אביו, אמו ואחיו הצעיר, מדרכי, נספו, כפי הנראה, באקציה הראשונה. אמא של חילקה ואחותה שושנה נספו באקציה השניה, אביה בשלישית.

בדרכם של הראשונים אל היערות, מצאו בחורים רבים מקום מקלט ועזרה בביתו של פולני בשם חַאצ'ה, אשר התגורר בקצה העיר. אנשים יצאו מן הגיטו בבוקר, הסתתרו בביתו במשך היום ובלילה המשיכו אל היערות. חַאצ'ה הוביל אישית אחדים מהם בין שבילי השדות והיערות. הוא הסתכן מאוד במעשיו. פעם אפילו נלקח לחקירה ע"י הגסטפו ואף עונה על ידם, אבל לא נשבר ושחרר. היו גם פולנים כאלה!!

אחרי המלחמה הזמינו אותו ארצה פרטיזנים, שנעזרו על-ידו. אף מימנו את נסיעתו. הוא קיבל את "חסיד אומות עולם" ב"יד ושם" בירושלים. ועד יצאי ברנוביץ שלח לו חבילות מזון ותרופות לפולין, בעת מחלתו. בהיותו בארץ הוזמן לתהלוכת מצעד העצמאות של צה"ל. ישב על במת הכבוד. כשראה פלוגת בנות צועדות, פרץ בכבי ואמר: "כמה בנות יהודיות צעירות ויפות כמו אלו ראיתי צועדות אל המוות".

בתקופה הראשונה ביערות לא היו הפרטיזנים כוח מאורגן. היו אלה חיילים רוסים שנתקעו מאחורי הקווי, או פטריוטים רוסים, או קומוניסטים מן הסביבה. אולם לא חסרו ביניהם בריונים ואנשי שוליים. היו מקרי שוד ורצח. ד"ר אברמובסקי, נרצח בדרכו אל הפרטיזנים. סופר, שרצחוהו בגלל זוג מגפיים חדשות ויפות. מי שהוא חשק יותר במגפיו מאשר בעזרה רפואית אשר יכול היה להושיט ללוחמים ביערות. יהודים רבים היו בין הפרטיזנים. היתה פלוגה בפיקודו של ביילסקי, כולה יהודים. היתה קבוצת פרטיזנים מסלונים, יהודים אשר הצטיינו ונודעו בגבורתם. שמם יצא למרחקים. החליטו הרוסים לפזר את אנשיה בין קבוצות אחרות. היתה סברה שלא רצו שיתפרסם שמם של יהודים כגיבורי חייל.

יחד עם זאת הסתובבו ביערות נשים עם ילדים קטנים, אשר הצליחו להחליץ מגיטו ברגעיו האחרונים, ללא הגנה, ללא אספקה. הגיעה פקודה ממסוקווה לקחת תחת חסותם את כל הנרדפים, הנמצאים ביערות, נשים זקנים וילדים. לשם כך אורגנו "פלוגות משפחה" — (סְמֵיִנִי אָטֶר) שהושבו במעמקי ביצות ויערות, לשם לא הגיעו פטרולים של גרמנים. בפלוגות אלו בישלו וכיכסו בשביל היחידות הקרביות וטיפלו בפצועים בטרם נלקחו לטיפול באוירונים לפני רוסיה.

חילקה נשלחה לאחת היחידות האלו. ידידו ליבול בוסל, לימים בעלה של חילקה, היה בקבוצת פרטיזנים פולנים, אליהם ברח ממחנה מיידנק ליד לובלין. למזלו נתקל בפרטיזנים פולנים מן הפלג הסוציאליסטי. "א.ל." (אַרְמֵיה לודוֹבְקה).

פלג אחר של פרטיזנים פולנים "א.ק." (אַרְמֶיָה קְרִיבֹכָה) היה אנטישמי מאוד. לא רק שלא קיבלו יהודים לשורותיהם אלא אף הרגו את אלה אשר הגיעו אליהם. לאחר זמן מה עבר לייבל עם כמה יהודים מבין הפרטיזנים לצדו המזרחי של הנהר בוג והצטרף אל פלוגת פרטיזנים רוסים.

באותו זמן הוצאו להורג אחרוני היהודים בגיטו "הקטן" של ברנוביץ. מעל העיר החל להתנוס דגל לבן, סימן שהעיר "נקה מיהודים" (יִוֶּדֶעֶן־רֵיין) נותרו בעיר קברי אחים ענקים, עדות זוועתית לחורבן יהודי העיר, שהיתה עיר ואם בישראל.

עם שחרור האיזור ע"י הצבא האדום בקיץ 1944, יצאו הפרטיזנים מן היערות. חילקה חזרה לברנוביץ עם חבריה. הלכה לראות את חצר הוריה. תחנת הקמח המשיכה לפעול כבימים ימימה. אחד הפועלים הותיקים הכיר אותה "בת של בעל הבית". שאל לכתובתה ובלילה הביא לה שק קמח "שלא יחסר לה לחם לאכול". הפרטיזנים היהודים החוזרים הקימו מצבות על קברי אחים. על "הגשר הירוק" העמידו מצבה ועליה כתוב: "כאן קבורים שלושת אלפי יהודים, קרבנות הנאצים". לאחר זמן מה אלמונים הוסיפו "כך הגיע להם". לאחר מכן נותצה המצבה והורדה. בספר זכרון ברנוביץ ישנה תמונה של המצבה המנותצת. בסביבה פעלו גורמים שרצו להשכיח את זכרון שואת היהודים ואת שיתוף הפעולה ואת שתיקת האוכלוסיה המקומית. רצו לשכוח את פשעיהם נגד האנושות ונגד העם היהודי. לימים הוצאו שרידי העצמות והועברו ליעד בלתי ידוע. בעוד זמן מה לא תשאר שום עדות היסטורית מכל הזוועה שהתרחשה שם. העולם מעדיף לא לזכור את השמדת העם היהודי.

לא רק ב"גשר הירוק" גם בגרוביץ, שם היה קבר אחים המוני של קרבנות ה"אקציה" השניה, הורדה מצבה שהוסבה שם בתום המלחמה. בשטח נמצא מחנה צבאי. אין זכר למצבה או סימן כל שהוא לאלפי הקרבנות שנקברו שם.

מסיפורי השרידים הניצולים

עם שחרור האיזור ע"י הצבא האדום, בקיץ 1944, החלו לחזור לברנוביץ הפרטיזנים מן היערות ופליטים מפנים רוסיה. רוב החוזרים לא יכלו ולא רצו מסיבות רגשיות להשאר בעיר הריקה מיהודים. היו שהצטרפו לנ.ק.וו.ד. כדי לחפש ולנקום בפושעי המלחמה.

ממשלת פולין חתמה על הסכם עם ממשלת ברית המועצות בדבר רפטריאציה של אזרחיה לשעבר גם מן המחוזות המזרחיים. כך נתאפשר לבני ברנוביץ לעזוב את רוסיה ולצאת לפולין ולאחר מכן לישראל או לארצות המערב.

מירה

בבריחתה בפני הצבא הגרמני, הגיע עד לִפְּרֶגְנָה, שבאסיה התיכונה. עברה שם זמנים קשים. עבדה בבית חרושת לשמן. אולם אנשי הנ.ק.וו.ד. ניסו לגייס אותה לשירותם. עצרו אותה ודרשו ממנה שתעבוד עבורם. אמרו לה "בחזרה יפה וצעירה כמוך לא צריכה לעבוד עבודה קשה בבית חרושת, יש לנו עבודה יותר קלה בשבילך, תעבדי בשבילנו". למרות הטרדות שלהם, היא לא הסכימה בשום אופן. למעשה

דרשו ממנה שתלשין על חבריה בקבוצת הפליטים אתם היתה. מרגע שיצרה קשר עם הארץ, שלח לה הדוד אריה מכתבי עידוד וחבילות בגדים ומזון. אחרי המלחמה נסעה אל אחיה החורג יענקל'ה צ'ימינסקי, לבואנוס-איירס שם בנתה את ביתה.

סיפורו של קלמן סדובסקי

"בטרם ההתקפה הגרמנית ביוני 1941 נקראתי לשירות מילואים בצבא האדום. גדודי הוצב ליד ברסט-ליטובסק, קרוב לגבול הגרמני דאז. עם תחילת ההתקפה הגרמנית, התחילו הקצינים הרוסים לעבור לצד הגרמנים, והחיילים אחריהם. לידי עמד פוליטרוק יהודי מחרקוב. הסתכלנו זה על זה ואמרנו: שנינו יהודים, מה לנו ולגדוד הזה שעובר אל הגרמנים? ברשותו של הפוליטרוק היה גיף צבאי. עלינו על הגיף והתחלנו במנוסה מזרחה לכיוון מינסק. הדרך עברה ליד ברנוביץ. הפוליטרוק נשאר מחוץ לעיר הבוערת באש ההפצצות ואני הלכתי אל ביתי. מצאתי אותו ריק מאדם ותריסו מוגפים. לקחתי קצת חפצים אישים מהבית, חזרתי אל הפוליטרוק והמשכנו בדרכנו. ליד בוברויסק הצטרפנו אל קבוצת חיילים נסוגים ונכנסנו לקרב עם "דסנטים" גרמנים (חיילים שהוצנחו בעורף). הפלוגה הרוסית המאולתרת הקיפה את הגרמנים והרגה את כולם. לאחר הקרב התחילה התארגנות מחדש מלווה מחקירות. חקרו מי אנו ומאיפה באנו. כשסירפתי להם שאני יהודי ושיש לי אח בפלסטינה. במקום ליחידה צבאית, שלחו אותי לאיזה כפר נידח בסיביר. בכפר זה עברו עלי כל שנות המלחמה בעבודה קשה. אף קיבלתי אות "סְטְאָכְנוֹבִיץ", (אות הצטיינות בעבודה).

אחרי המלחמה חזרתי לברנוביץ עירי. לא מצאתי בין החיים איש מבני משפחתי. לא אישתי ובתי התינוקת, לא אחותי עם ילדיה ולא אחי. כולם ניספו בשואה נשאר בחיים רק אחד הבנים של אחותי, מרדכי, נכה מלחמה שחי בריגה. לא הייתי מסוגל להכנס לביתי ולראות את כלי הבית, בגדים ורהיטים בשימוש זרים, אולי רוצחי המשפחה. קמתי עזבתי את העיר ויצאתי לארץ-ישראל. בארץ בניתי את חיי מחדש, התחתנתי עם בתיה פרלמן, בת העיררה הורודישץ'.

ד"ר א. נרקונסקי

בין החוזרים ברפריאציה הפולנית היו שלושת אחיה של חברתי ריב'לה נרקונסקי, שניים מהם רופאים. ריבה וכל משפחתה שנשארה בברנוביץ ניספו בגיטו. אחד מאחיה החוזרים, ד"ר אלחנן (חוניה) נרקונסקי, בראותו את חורבן העיר היהודית ואובדן משפחתו, נשבע לנקום. הוא נשאר בפולין בעיר ווּרוּצְלָב (ברסלאו), שם ניהל צייד על פושעי מלחמה. הוא הביא עדויות ועדים ובשיתוף פעולה עם שירותי הביטחון הפולנים, הצליח ללכוד את הפושע יוזף גורנייביץ, רוצח אחיו יצחק. בנוסף ליוזף, לקח חלק פעיל בלכידתם ומשפטם של 11 פושעי מלחמה. הסיפור שלו מסופר בפרק על פושעי מלחמה בקובץ סיפורים על ברנוביץ.

סיפורו של הרשל צוקרמן

מכל בני המשפחה העניפה של ממתיהו בפינסק, קוברין וורשה, מעטים נשארו בחיים. ניצלה רק משפחת פלדמן, אשר גורשה לפנים רוסיה ודודו של מתתיהו, הרשל צוקרמן, אשר נאסר ע"י הרוסים והועבר לרוסיה. בתקופת השלטון הפולני הרשל צוקרמן היה ראש עיריית קוברין. עם פלישת הסובייטים, ב-1939 הוא נאסר, כמו פקידים בכירים רבים בממשל הפולני ונשלח לכלא מינסק. רק פעם אחת הורשה אחיו, חיים צוקרמן, לבקר אצלו בכלא.

כל משפחתו של הרשל, אשתו וילדיו, אחיו ואחיותיו דאגו מאוד לגורלו. אולם צחוק מר של הגורל. כל הדואגים לו ניספו בשואה, נרצחו ע"י הגרמנים והוא, הרשל ניצל בגלות רוסיה. לאחר תקופת מאסר שוחרר מהכלא בעיקבות הסכם בין ממשלת פולין הגולה לסובייטים בנושא שיחרור שבויי מלחמה ואסירים פוליטיים פולנים. אחרי המלחמה יצא עם זרם הרפטריאציה הפולנית ולאחר נדודים רבים הגיע לארצות-הברית. שם הצטרף אל חמשת אחיו ואחיותיו, נפטר בניו-יורק.

כפי שכבר ציינתי, רוב החוזרים מבני ברנוביץ, לא יכלו ולא רצו להשאר בעיר. לא כן רובינצ'יק (אותו אדם שברשותו הביא אבא עצים להסקה לעיר בחורף 1940). הוא היה ונשאר קומוניסט מושבע, שקשר את גורלו עם המשטר הסובייטי. הוא נשאר בברנוביץ, גם כשבתו ומשפחתה עלו ארצה. הוא עצמו הגיע פעם לביקור בארץ. דווקא התפעל מבתי הפועלים בקרית-חיים, שם גרה בתו. במיוחד נהנה מהצרפניה המקומית. בכל זאת חזר לברנוביץ.

עד כמה שידוע לי נשארו לגור בעיר רק שניים שלושה מילידי העיר היהודים. כאלפיים יהודים המתגוררים שם כיום הגיעו אחרי המלחמה, "חדשים". הם לא מפגינים את יהדותם ואין שום חיים יהודים בעיר. לא בית כנסת, לא בית ספר ואף לא בית קברות. אם מישוהו מעוניין בלוח שנה יהודי או מצות לפסח מקבל אותם ממינסק.

מה היה גורל יהודי העיר הומל, וביניהם גורל משפחתה של אמי?
בספרו "הומל" כתב יל"ג כהנוביץ
"הומל בציפורני הנאצים".

מעתון "פרוודה" מיום 29 לדצמבר 1944, מיד לאחר שיחרור העיר מידי הכובש. במשך 28 חודשי הכיבוש שדדו המרצחים את התושבים, בהם זקנים, טף ונשים. התעללו בהם ועינו אותם בצינוקי הגיסטפו בעינויים נוראים. הומל העיר היפה שמספר אוכלוסייה הגיע ל-150,000, נתרוקנה מתושביה. יותר מ-50,000 הוצאו מאחורי העיר ושם נורו וניתלו. 30,000 איש הוגלו לגרמניה לעבודות כפייה, עינויים ומוות.

אבל בראש וראשונה השמידו הנאצים את הקהילה היהודית באכזריות ובהנאה סדיסטית כדרכם בכל המקומות שמצאו שם יהודים. הפראים המטורפים החריבו רחוב אחר רחוב. בית אחר בית. הושמדו כל בתי

החולים וכל בתי הספר, אינסטיטוטים לפדגוגיה וליערנות. טכניקום למסילות ברחל. בתי חרושת למיניהם. נשרף המוזיאון ההיסטורי העתיק והמפואר של הנסיך פסקיביץ-עריבנסקי. אמנם האויב האכזרי אף הוא טעם גמול ועונש מידי קבוצת פרטיזנים שמספרם הגיע ל־20 אלף איש ועשרות אלפים כחיל מילואים. הורדו רכבות של צבא האויב, הושמדו גשרים וכבישים. אלפי קצינים וחילים של האויב מצאו את מותם מידי פרטיזנים מלבד אבדות עצומות של צבא האויב בחזית.

הדים מהומל

מתוך מכתב מחודש יולי 1944: "המוני יהודי הומל שלא הספיקו להמלט על נפשם מצפורני החיה ההיטלרסטית הרעה, נרצחו ונקברו חיים בבורות שהשליכום שמה הרוצחים הטמאים. העיר נהרסה ברובה וכל בתי הכנסיות על ספרי התורה ואת ספרי הקודש העלו הרוצחים באש. החוזרים מוצאים את בתיהם הרוסים. יושבים כאילו על נהרות בבל, יושבים ובוכים".

על משפחת אמי בהומל לא שמעתי מאז 1940, עת עזבתי את ברנוביץ. בימי משטר סטלין חששתי להזיק להם ע"י התעניינות מחוץ לארץ. הם לא ידעו לא את שמי החדש ולא את כתובתי. מה עלה בגורל כל המשפחה האם מתו מוות טבעי או נרצחו ע"י הנאצים.

מבני משפחתי בברנוביץ הזכרתי את אלו שניצלו. ארוכה הרשימה של הניספים סבתי, דודי, דודתי ובני דודים רבים. אמי ואחותי הקטנה נרצחו בלבוב. הוריו ואחיו של מתתיהו, מוט'קה, ניספו בגיטו ברנוביץ. נמנע ממני, כמו מרבים אחרים, חיפוש אחר קרובים או ביקור על קבר אבות. בתחילה לא הרשו שלטונות רוסיה הסובייטית ביקור תיירים בלבוב או בהומל ואף לא בברנוביץ. בלבוב היה הדבר אף כרוך בסכנה. כנופיות אוקראינים לאומנים הידועים בשם "בנדרובצ'י" (ע"ש מנהיג אוקראיני לאומני ואנטישמי — בַּנְדֵּרָה) המשיכו להרוג יהודים גם אחרי המלחמה, יהודים שהעזו לחפש אחר קרובים שנרצחו ע"י משתפי פעולה אוקראינים. כשהחלו להגיע בשורות האויב על הנעשה בשטחי כיבוש גרמנים, תחילה אנשים לא האמינו. פשוט זה לא נתקבל על דעת שפויה. לא כך הדוד אריה. הוא שמע פרטים מידידיו בסוכנות היהודית. הרגשנו שהוא מדוכא מאוד, אבל נמנע מלדבר על הנושא. פעם שוחחתי איתו על תיקויות שאמי ניצלה (ברשימת הניצולים הופיע השם מריה סרובסקה) ביחד איתה אחותי. הדוד הביט בי בעיניים מלאות חמלה, כאילו רצה לומר "אשרי המאמין, טוב לך שאת עוד יכולה לקוות". באשר לשם ברשימה, התברר שהיתה זו אישה יהודיה מקרקוב. פעם הגיע שליח של הסוכנות אל חיילי הבריגדה היהודית, שגיס, יצחק, שירת בה. זה היה עוד בימי המלחמה. השליח סיפר שעל ערים ועירות פולין מתנוסס דגל לבן, אות שהן "יודען-ריין".

שאל אותו יצחק "ומה בברנוביץ?" התשובה היתה: "הייתי בברנוביץ, גם שם מתנוסס דגל לבן מעל העיר". כששמע זאת מתתיהו לא עצם עיני כל הלילה. "לא יתכן" אמר לי "אולי נהרגו כמה מאות איש, אבל לאן נעלמו עשרות אלפי היהודים בני עירנו? האיש שסיפר סתם זורע פניקה, צריך להעניש אותו על הפצת שמועות זוועה".

אולם לאט לאט נודעו כל הפרטים ושקעה בתוכנו התודעה שאכן זה מה שקרה. עם שלם נרצח, ניספו משפחות שלמות ועיירות מבלי להשאיר קרוב שיזכיר ויזכור אותם.

אנו תושבי הארץ ניצלנו אבל כאשר הגרמנים עמדו ליד טוברוק במצרים וצנחנים שלהם וזשתלטו על האי כרתים, יהודים, תושבי ארץ ישראל לא היו במצב שונה מזה של אחיהם באירופה. בפולין היינו במרכז סערת המלחמה לא ידענו לאן תגיע הסערה.

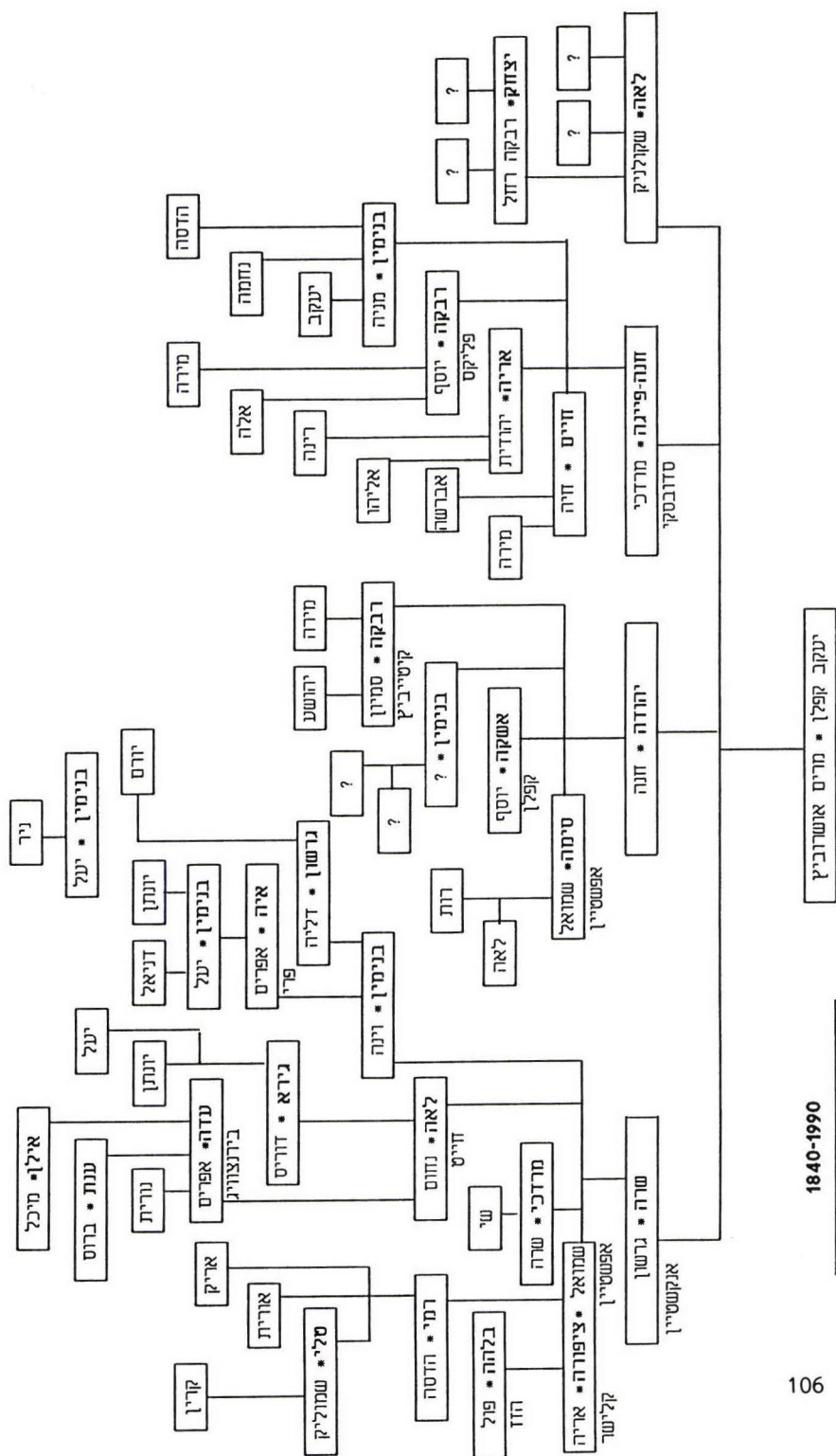
כשהגיעו הנה שרידי המחנות וכן פרטיזנים גיבורים לאחר כל הסבל, היתה להם הרגשה שנתקבלו בדיעות קדומות. "למה לא התנגדתם, למה הלכתם כמו צאן לטבח?" (ביטוי שנוא ובלתי צודק, לדעתי).

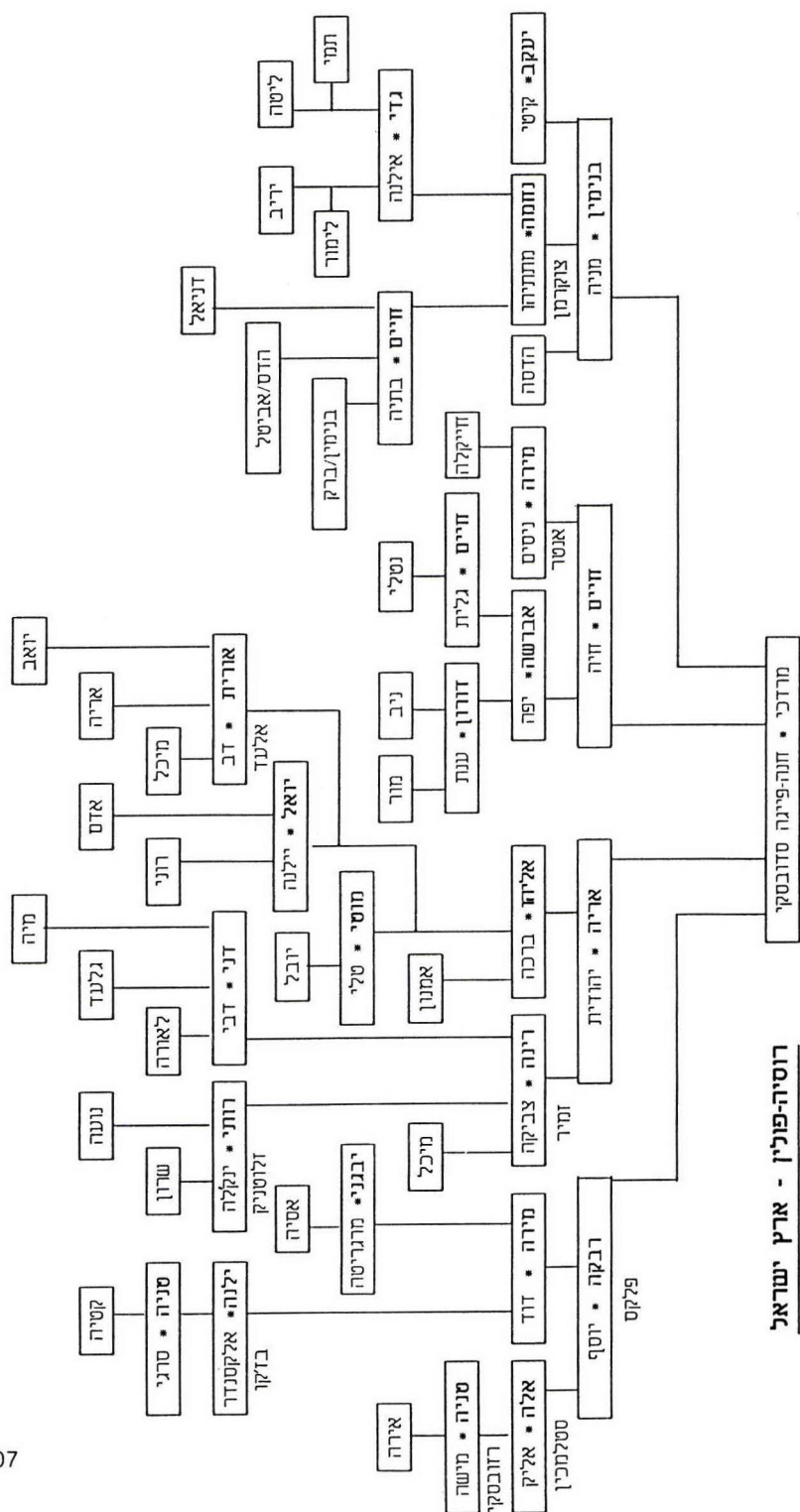
למזלנו הגרמנים לא הגיעו עד גבולות הארץ ולא עמדנו בנסיין הרשע והרמאות הנאצית. אצטט את דברי ד"ר דבוח'צקי, חוקר השואה, במאמרו "תעלומה של אי ידיעת השואה" מתוך ספר "עיונים בתקופת השואה", הוצאת בר-אילן 1979.

"במחנות כפיה בגרמניה בלבד, היו כחמישה מיליון אנשים. ביניהם כמיליון פולנים הידועים בגאונותם הלאומית וברוחם המרדנית. מאות אלפי פולנים נוספים היו במחנות הריכוז, ביניהם מורדי העיר וורשה וכן היו במחנות הריכוז ומחנות הכפיה צרפתים, דנים והולנדים. היהודים היו איפוא רק חלק מן המומתים ומהמובלים למוות במחנות בימי מלחמת העולם השנייה, אם כי חלק עיקרי.

מיליוני רוסים נפלו במחנות הריכוז. ראיתם עין בעין בוילנה. הייתי אתם במחנות הריכוז באסטוניה. הם היו דווים כמונו ומושפלים בתכלית ההשפלה. אותם מיליונים של העם הרוסי, הגאה הלוחם, כיצד נפלו כמונו לתהום העבדות הנאצית? הייתי בטוטהוף יחד עם פולנים אנשי מרד העיר וורשה. הייתי בדלפונרגן יחד עם צרפתים אנשי המחתרת הצרפתית והם מתו כמונו. משמע שלא רק אנחנו היינו מושפלים, אלא כל מי שנפל בימים ההם לתוך אותה מכונה עצומה וענקית של הנאצים, הוכרע והושמד".

כשהתחלתי לכתוב את סיפורי לא היה בכוונתי לסיים אותו בצורה כה טרגית רציתי לספר על החיים בגולה ולא על המוות. על חיים תוססים, על תוכן וערכים שמילאו את חיינו. על הצחוק וההומור היהודי שקבלנו בו גם אירועים מכאיבים ושעזרו לנו לעבור זמנים קשים. אולם משהגעתי לתקופת מלחמת העולם השנייה, נגע סיפורי בטרגדיה האיומה שפקדה את עמי ואת משפחתי. לא יכולתי להמנע מלספר על כך על אף הכאב והצער הרב שהדבר גורם לכולנו, הן לכותבת והן לקוראים.

רוסיה-פולין - ארץ ישראל

1840-1990

